

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVIII (2021), No 4
s. 169-198
doi: 10.36121/enowak.18.2021.4.169

Edyta Nowak
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)
ORCID: 0000-0001-5167-6658

Lublin w świetle niemieckich przewodników z okresu drugiej wojny światowej

Streszczenie: Artykuł został poświęcony analizie wizerunku Lublina w niemieckich przewodnikach turystycznych wydanych w latach 1942-1943. Jego głównym celem było ukazanie przyjętej przez władze okupacyjne strategii promocji miasta wśród niemieckojęzycznych turystów oraz refleksja nad rolą i znaczeniem tych wydawnictw w opisywanej epoce. Analizie zostały poddane treści odnoszące się do miasta, zawarte zarówno w warstwie tekstowej, jak też ikonograficznej przewodników. Przedstawiona w nich narracja o mieście została poddana analizie oraz interpretacji historycznej w kontekście ówczesnej sytuacji politycznej (okupacji niemieckiej), zwłaszcza w odniesieniu do zagadnień związanych z germanizacją miasta, jej podbudową ideologiczną (Ostforschung) oraz działalnością propagandową niemieckich władz okupacyjnych. Wskazane zostały najważniejsze instrumenty strategii kształtowania wizerunku Lublina oraz główny paradygmat narracji historycznej o mieście, opierający się na przekonaniu o odwiecznej „niemieckości” (Deutschtum) Lublina i istotnym wpływie Niemców na jego rozwój na przestrzeni wieków. W celu przybliżenia kontekstu narracji o mieście autorka przedstawiła genezę przewodników, zwracając przy tym uwagę na rolę ich autorów i wydawców w nazistowskiej polityce okupacyjnej.

Słowa kluczowe: druga wojna światowa, przewodniki niemieckie, niemiecki Lublin, germanizacja Lublina, Deutschtum, Ostforschung, propaganda nazistowska

Lublin in the light of the german tourist guidebooks from the Second World War

Annotation: The article focuses on the analysis of Lublin's image in German tourist guidebooks, published in 1942-1943. The main goal was to show the strategy of German occupation authorities to promote the city among German-speaking tourists and to reflect on the role and significance of these publications in the described period. Moreover, the content related to the city, including both the text and the iconography of guidebooks was analyzed. The narrative about the city presented in German tourist guidebooks was analyzed and subjected to historical interpretation in the context of the political situation at the time (the German occupation), especially issues related to the germanisation of the city, its ideological foundation (Ostforschung) and the propaganda activity of the German occupation authorities. The

author indicated the most important instruments of shaping the city's image as well as and the main paradigm of the historical narrative about the city. The paradigm was based on the conviction about the 'eternal' Germanness (Deutschtum) of Lublin, and German's key influence on Lublin's development during centuries. Finally, the genesis of the guidebooks and the role of their authors and publishers in Nazi occupation policy was examined in the study. **Keywords:** World War Second, german guidebooks, german Lublin, germanisation of Lublin, Germanness of Lublin, Ostforschung, Nazi Propaganda

Lublin im Lichte der deutschen Reiseführer aus dem Zweiten Weltkrieg

Abstract: Der Artikel ist der Analyse des Bildes Lublins in den deutschen Reiseführern gewidmet, die in den Jahren 1942-1943 veröffentlicht wurden. Sein Hauptziel war es, die Strategie der deutschen Besatzungsbehörden zur Förderung der Stadt bei den deutschsprachigen Touristen aufzuzeigen und die Rolle und Bedeutung dieser Publikationen in der beschriebenen Zeit zu besprechen. Zu diesem Zweck wurden sowohl die Texte, als auch die Ikonografie der Reiseführer analysiert. Die in ihnen dargestellte Erzählungsweise über die Stadt wurde analysiert und einer historischen Interpretation im Kontext der damaligen politischen Situation (der deutschen Besatzung) unterzogen, insbesondere zu Fragen der Germanisierung der Stadt, ihrer ideologischen Grundlage (Ostforschung) und der Propagandatätigkeit der deutschen Besatzungsbehörden. Die Autorin stellt die wichtigsten Instrumente der Strategie zur Gestaltung des Bildes Lublins und das Hauptparadigma der historischen Erzählung über die Stadt dar, die auf der Überzeugung vom „ewigen“ Deutschtum der Stadt Lublin und dem bedeutenden Einfluss der Deutschen auf ihre Entwicklung über die Jahrhunderte beruhen. Um den Kontext der Erzählung über die Stadt näherzubringen, stellt die Autorin die Genese der Reiseführer vor und macht auf die Rolle ihrer Autoren und Verleger in der nationalsozialistischen Besatzungspolitik aufmerksam.

Schlüsselwörter: Der Zweite Weltkrieg, die deutschen Reiseführer, das deutsche Lublin, die Germanisierung der Stadt Lublin, Deutschtum, Ostforschung, Nationalsozialistische Propaganda

Niemieckie przewodniki turystyczne po okupowanych ziemiach polskich z okresu drugiej wojny światowej to publikacje, które ze względu na ich specyfikę, należy wyodrębnić z licznej grupy tego gatunku wydawnictw. Jako produkty ekspansji terytorialnej Trzeciej Rzeszy i jednocześnie narzędzia politycznej propagandy nie należą do konwencjonalnych bedekerów i wymagają osobnej refleksji.

Do tej pory stały się one przedmiotem badań tylko nielicznych naukowców. Literatura poświęcona tego typu wydawnictwom ogranicza się ledwie do kilku artykułów i publikacji książkowych, głównie obcojęzycznych¹, przy czym większość odnosi się do najbardziej znanego spośród całej okupacyjnej literatury turystyczno-krajoznawczej – przewodnika po Generalnym Gubernatorstwie, opublikowanego w Lipsku w 1943 roku

¹ N. Lane, *Tourism in Nazi-Occupied Poland: Baedeker's „Generalgouvernement”*, „East European Jewish Affairs” 1997, t. 27, nr 1, s. 45-56; R. Koshar, *German Travel Cultures*, Oxford – New York 2000; J. Caplan, „Jetzt judenfrei”. *Writing Tourism in Nazi-Occupied Poland*, London 2012; J. Wietschorke, *Neun Sterne für Warschau. Das Generalgouvernement im Baedeker*, „Österreichische Zeitschrift für Volkskunde” 2014, t. 68, nr 117, s. 93-106; J. Wietschorke, *Baedekers Generalgouvernement. Raumrepräsentation und Geopolitik in einem Reisehandbuch aus dem Jahr 1943*, „Mittelweg 36: Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung” 2014, nr 23, s. 99-122; M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, tłum. T. Fiedorek, Poznań 2015.

nakładem słynnego niemieckiego wydawnictwa Karla Baedekera². Polskie badania nad okupacyjną literaturą przewodnikową przedstawiają się jeszcze skromniej. Obejmują w zasadzie tylko dwoje autorów, którzy temu zagadnieniu poświęcili osobne artykuły³.

Badacze zajmujący się historią okupacyjnego Lublina niejednokrotnie przywoływali w swoich pracach tego typu publikacje, zazwyczaj jedynie w formie krótkich wzmianek⁴. Najwięcej miejsca poświęciła im Katarzyna Wójcik w artykule na temat narodowo-socjalistycznych tekstów propagandowych z lat 1939-1944 odnoszących się do dystryktu lubelskiego⁵. Autorka tekstu za przykład podała m.in. cztery spośród omawianych w niniejszym opracowaniu pozycji, przy czym szerzej omówiła tylko dwie z nich (*Führer durch die Stadt Lublin* [Przewodnik po mieście Lublinie]⁶ oraz *Lublin 1342-1942?*).

W niniejszym artykule dokonałam przeglądu pięciu niemieckich przewodników turystycznych, opublikowanych w latach 1942-1943: *Führer durch die Stadt Lublin*⁸, *Lublin 1342-1942?*, *Lublin Generalgouvernement (Lublin Generalne Gubernatorstwo)*¹⁰, *Das Generalgouvernement (Generalne Gubernatorstwo)*¹¹ oraz *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker (Generalne Gubernatorstwo. Przewodnik dla podróżujących Karla Baedekera)*¹². Przedmiotem mojej analizy stały się zamieszone w nich treści odnoszące się do Lublina, który zajmował ważne miejsce w niemieckich planach osiedleńczych i germanizacyjnych terytoriów Europy Środkowo-Wschodniej.

² *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

³ J. Kalicka, *Tourismus und Krieg: Warschau in deutschsprachigen Reiseführern aus der Besatzungszeit und auf Fotografien deutscher Soldaten aus dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, „Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften” 2014, nr 7, s. 194-223; P. Banaś, „Jak gdyby nigdy nic”. O pewnym przewodniku po Francji, [w:] *Przewodniki w kulturze*, red. K. Łukasiewicz, I. Topp, Wrocław 2015, s. 85-100. Artykuł Kalickiej zdaje się być prekursorski w badaniach nad niemieckimi przewodnikami z okresu drugiej wojny światowej w Polsce. Niestety z powodu istnienia tylko niemieckojęzycznej jego wersji prawdopodobnie trafił do ograniczonego grona polskich odbiorców.

⁴ Zob. m.in.: R. Moszyński, L. Policha, *Lublin w okresie okupacji (1939-1944)*, Lublin 1964, s. 132; T. Radzik, *W okresie okupacji niemieckiej*, [w:] *Lublin. Dzieje miasta*, t. 2, red. T. Radzik, W. Śladkowski, G. Wójcikowski, W. Wójcikowski, Lublin 2000, s. 255; M. Wyszczkowski, *Przewodniki po Lublinie i ich autorzy w XIX i XX wieku*, [w:] *Lublin a książka*, t. 1, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 493-494; J. Jaźwierska, *Książka o Lublinie – przegląd lubelskich przewodników turystycznych*, [w:] *Lublin a książka*, t. 2, red. A. Krawczyk, Lublin 2011, s. 196-197, 204; S. Lehr, *Pewna prawie zapomniana „akcja na Wschodzie”. Niemieccy archiwiści w Generalnym Gubernatorstwie i Komisariacie Rzeszy Ukraina*, tłum. M. Gąssowska, Warszawa 2014, s. 180, 183, 187.

⁵ K. Wójcik, *Die nationalsozialistischen Propagandatexte in Bezug auf den Distrikt Lublin (1939-1944)*, „Germanica Wratislaviensia” 2019, nr 144, s. 51-63; Zob. również: K. Wójcik, *Rola Niemieckiego Urzędu Archiwalnego (Archivamt) w narodowosocjalistycznej „Kulturarbeit” na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1939-1944*, [w:] *Karły na ramionach olbrzymów? Kultura niemieckiego obszaru językowego w dialogu z tradycją*, t. 2, red. J. Godlewicz-Adamiec, P. Kociumbas, E. Michta, Warszawa 2016, s. 273.

⁶ *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.

⁷ [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *Lublin 1342-1942*, Warschau 1942.

⁸ *Führer durch die Stadt Lublin...*

⁹ [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *op. cit.*

¹⁰ *Lublin Generalgouvernement*, Krakau [1942?].

¹¹ *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

¹² *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker... Wstępna charakterystykę przewodników (z wyjątkiem *Lublin Generalgouvernement*) zawarłam w artykule „Żydowski problem”. Żydzi na łamach niemieckich przewodników po Lublinie z czasu drugiej wojny światowej*, „Kultura i Historia” 2019, nr 35, s. 120-151. Niniejsze opracowanie stanowi rezultat pogłębionych badań nad tym zagadnieniem.

Po utworzeniu w październiku 1939 roku Generalnego Gubernatorstwa, a następnie dystryktu lubelskiego, Lublin został wyznaczony na jego stolicę i tym samym stał się siedzibą cywilnej administracji niemieckiej, dowództwa Die Schutzstaffel der NSDAP (SS) i policji. Już w listopadzie tego roku podczas swojej wizyty w mieście generalny gubernator Hans Frank zauważył, że Lublin to najdalej na wschód wysunięta placówka gospodarcza i polityczna Trzeciej Rzeszy. W związku z tym przekonaniem proklamował go „wschodnim bastionem niemczyzny”¹³. W niedługim czasie przystąpiono do realizacji planu germanizacji miasta, którego założenia skryształizowały się w 1941 roku wskutek przygotowań i agresji Trzeciej Rzeszy na ZSRS. W lipcu 1941 roku Heinrich Himmler podjął decyzję o utworzeniu Konzentrationslager Lublin, a także budowy i rozbudowy licznych, rozsianych na terenie Lublina i dystryktu obozów pracy, których więźniowie mieli stanowić darmową siłę roboczą dla realizacji planów rozbudowy Trzeciej Rzeszy. W mieście wyznaczono obiekty użyteczności publicznej „nür für Deutsche” (niem. tylko dla Niemców), przemianowano nazwy ulic z polskich na niemieckie i utworzono szereg urzędów oraz instytucji niemieckich, również tych wspierających i nadzorujących germanizację, jak specjalna Placówka Badawcza SS do Spraw Osiedleńczych na Wschodzie (SS-Forschungsstelle für Ostunterkünfte), składająca się z niemieckich architektów i demografów, którzy prowadzili badania nad osadnictwem niemieckim na Wschodzie i opracowywali plany wysiedleń ludności polskiej z dystryktu lubelskiego oraz zakładania na jego terenie specjalnych osiedli SS i policji (SS-und Polizeistützpunkte)¹⁴. Wskutek napływu znacznej liczby Niemców, na terenie miasta przeprowadzono liczne wysiedlenia ludności polskiej i żydowskiej, której mieszkania przeznaczono dla niemieckich urzędników i wojskowych oraz ich rodzin. W mieście wydzielona została odrębna „niemiecka” dzielnica mieszkaniowa, której granice wyznaczały przedwojenne ulice Ogrodowa, Pierackiego, Ewangelicka, Jasna, Króla Leszczyńskiego i Czechowska¹⁵.

Zmianie uległa nie tylko struktura funkcjonalno-przestrzenna, ale również narodowościowa miasta. Lublin liczący w styczniu 1939 roku 122.019 mieszkańców¹⁶, w 1943 roku został ogłoszony *judenfrei* (niem. wolnym od Żydów), zaś spośród polskich jego mieszkańców wielu straciło życie wskutek egzekucji, deportacji do obozów koncentracyjnych, pracy przymusowej i ciężkich warunków bytowych. Zgodnie z planem Heinricha Himmlera, najpóźniej wiosną 1944 roku Niemcy mieli stanowić aż 40% ogółu mieszkańców Lublina, co miało stać się podstawą do ogłoszenia go miastem niemieckim¹⁷. Instrumentem polityki nazistowskiej, kształtującym wizerunek miasta stała się szeroko zakrojona działalność propagandowa, której głównym inicjatorem był lubelski Wydział Propagandy w Urzędzie Gubernatora Dystryktu (Abteilung Propaganda im Amt des Gouverneurs Lublin). Nośnikiem popularyzującym zarysowaną przez Himmlera wizję „niemieckiego” Lublina, jak i wiedzę na temat jego rzekomej odwiecz-

¹³ L. Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1, Warszawa 1962, s. 106.

¹⁴ J. Marszałek, *Majdanek obóz koncentracyjny w Lublinie*, Warszawa 1987, s. 17-18; K. Wójcik, *Studenteneinsatz na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1942-1944*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2012, t. 13, nr 1-2, s. 71.

¹⁵ J. Kielboń, *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939-1944*, Lublin 1995, s. 67.

¹⁶ T. Radzik, *W latach dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Lublin. Dzieje miasta*, t. 2, Lublin 2000, s. 179.

¹⁷ J. Kasperek, *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin 1983, s. 6.

nej „niemieckości” były liczne wystawy, audycje radiowe, artykuły prasowe i publikacje, w tym również przewodniki turystyczne.

Celem artykułu jest przedstawienie przyjętej przez ich autorów i wydawców strategii kształtowania wizerunku Lublina wśród niemieckojęzycznych turystów oraz namysł nad rolą i znaczeniem tych wydawnictw w opisywanej epoce. Przyjęta perspektywa badawcza kładzie akcent na związek źródła z jego autorem, stąd przedmiotem szczegółowej analizy stały się nie tylko warstwa tekstowa i ikonograficzna przewodników, ale również ich geneza.

Przewodnik po mieście Lublinie pod redakcją Fritza Schöllera – kierownika Wydziału Propagandy w Urzędzie Gubernatora Dystryktu Lublin oraz Maxa Otto Vandreya – jego zastępcy (referenta) ukazał się w pierwszej połowie 1942 roku w Krakowie, nakładem niemieckiego wydawnictwa Buchverlag Deutscher Osten G.M.B.H. Wydawcą tego „historycznego opracowania z licznymi ilustracjami zawierającego wykaz niemieckich urzędów i instytucji publicznych”¹⁸ był lubelski Wydział Propagandy.

Przewodnik otwiera krótka przedmowa autorstwa Ernsta Zörnera, który w latach 1940-1943 pełnił funkcję gubernatora dystryktu lubelskiego¹⁹. W jego opinii publikacja pozwalała poznać zarówno „niemiecką przeszłość” stolicy dystryktu, jak i jego ówczesne oblicze, a jej lekturze powinni oddać się nie tylko Niemcy odwiedzający miasto, ale również ci, którzy w nim żyją i prowadzą swoją działalność. Pod koniec wstępu Zörner wyraził nadzieję, że wydawnictwo „da świadectwo znaczenia niemieckiej pracy wykonywanej na Wschodzie dawniej i dziś”²⁰.

Życzenie gubernatora nie było niczym zaskakującym, bowiem przewodnik był efektem wieloletnich niemieckich „badań wschodnich” (*Ostforschung*) nad rzekomą „niemieckością” (*Deutschtum*) Lublina i w zamyśle jej wydawcy miał pełnić ważną funkcję w propagowaniu zafałszowanej historii miasta i regionu. Prace „badawcze” w tym zakresie powierzono m.in. powołanemu na jesieni 1939 roku (w praktyce funkcjonującemu w Lublinie od lutego 1940 roku) Urzędowi Archiwalnemu (Archivamt). Funkcję kierowniczą w Urzędzie pełnili kolejno Roland Seeberg-Elverfeldt i Rudolf Egon Fitz²¹.

„Badania” prowadzone przez Urząd Archiwalny w Lublinie były pozbawione wszelkich podstaw historycznych, miały charakter polityczny i rewizjonistyczny. Ich głównym paradygmatem było przekonanie o rzekomym niemieckim rodowodzie miasta i istotnym wpływie osadnictwa niemieckiego na rozwój Lubelszczyzny. W celu udowodnienia tej, przyjętej odgórnie, tezy, Urząd Archiwalny zajął się gromadzeniem, analizą i opracowywaniem wszelkich materiałów świadczących o obecności i działalności Niemców na tym obszarze na przestrzeni dziejów. Niemieccy archiwiści zaangażowani w tę naukową i kulturową „pracę twórczą”, wspierali „dzieło budowy” na Wschodzie „wykazami źródeł do badań niemieckości”, propagandowymi artykułami i wystawami²².

¹⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Urząd Okręgu Lubelskiego 1939-1944 (dalej: UOL), sygn. 882, k. 54-55, 59, 90; *Führer durch die Stadt Lublin...*, b.p.

¹⁹ B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*, Wiesbaden 1999, s. 399-400.

²⁰ E. Zörner, *Zum Geleit*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, b.p.

²¹ APL, UOL, Archivamt, sygn. 18, k. 226; W. Zyśko, *Niemiecki Urząd Archiwalny (Archivamt) w Lublinie w latach 1939-1944 i jego nadzór na działalnością Archiwum Państwowego*, „Archeion: czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym” 1975, t. 63, s. 27; S. Lehr, *op. cit.*, s. 125.

²² S. Lehr, *op. cit.*, s. 127, 152-154.

Poszukiwania „badawcze” lubelskiego urzędu obejmowały nie tylko archiwa i biblioteki przedwojennych władz i instytucji państwowych, ale również zbiory prywatne. Zakrojony na szeroką skalę proces ich zawłaszczania obejmował placówki zlokalizowane w Lublinie, jak i na terenie całego dystryktu. Sam Elverfeldt odbywał w tym celu częste delegacje, by osobiście dopilnować zabezpieczenia wartościowych znalezisk²³. Pole do działania w tym zakresie dały mu liczne rozporządzenia Hansa Franka²⁴, jak i lokalnych władz²⁵.

Podstawą źródłową do badań dziejów niemieckości na Lubelszczyźnie były średniowieczne księgi miejskie i kupieckie, XVIII- i XIX-wieczne dokumenty związane z kolonizacją niemiecką na tym terenie (m.in. archiwum Ordynacji Zamojskiej w Zwierzynku), akta parafii ewangelickich, niemieckich szkół i przedsiębiorstw, dokumenty i akta cechowe, a także dokumenty z prywatnych archiwów etnicznych Niemców przesiedlonych z dystryktu lubelskiego na ziemię wcielone do Trzeciej Rzeszy (do Kraju Warty – Reichsgau Wartheland) jesienią 1940 roku²⁶.

W kontekście Lublina, kluczowy okazał się dokument sygnowany przez króla Kazimierza Wielkiego z 1342 roku, poświadczający sprzedaż wójtostwa dziedzicznego w Lublinie mieszczaninowi krakowskiemu, prawdopodobnie pochodzenia niemieckiego, Franczkowi z Moguncji (w oryg. Franz aus Mainz). Tzw. przywilej regulacyjny z 1342 roku stał się podstawą do przyjęcia przez Niemców tezy o wtórnej lokacji miasta i początku jego historycznego rozwoju, mimo iż dokument ten zasadniczo różni się od przywileju księcia Władysława Łokietka z 1317 roku (aktu lokacyjnego), gdyż mówi jedynie o sprzedaży, nie zaś o nadaniu wójtostwa. Zignorowanie przez Niemców tej różnicy było jednak celowe. Co prawda Niemcy nie zakwestionowali istnienia aktu lokacyjnego, wręcz akcentowali fakt założenia miasta na prawie niemieckim i powierzenia jego przebudowy „niemieckiemu wójtowi Maciejowi z Opatowca” (w oryg. Matthias von Opatowitz), nie mniej umniejszili jego rangę uznając go za nieszcześliwy z powodu licznych najazdów i spustoszenia miasta, którego rodowód dokonali „Kozacy, Rosjanie, Litwini i Tatarzy” w I połowie XIV wieku i opóźnili rodowód miasta o 25 lat²⁷.

²³ APL, UOL, Archiwamt, sygn. 15, k. 65; *ibidem*, sygn. 18, k. 84, 115, 249-255; S. Lehr, *op. cit.*, s. 196.

²⁴ M.in.: *Rozporządzenie o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa z dnia 15 XI 1939 r.*, „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych Polskich Obszarów”, nr 6, 20.XI.1939, s. 37; *Rozporządzenie o konfiskacie dzieł sztuki w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 16 XII 1939 r.*, *ibidem*, nr 12, 21.XII.1939, s. 209-210; *Rozporządzenie o konfiskacie majątku prywatnego w Generalnym Gubernatorstwie (Ordynacja Konfiskacyjna) z dnia 24 I 1940 r.*, *ibidem*, nr 6, 27.I.1940, s. 23-27; *Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 15 XI 1939 r. o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa z dnia 16 III 1940 r.*, *ibidem*, nr 21, 21.III.1940, s. 175-177; *Zarządzenie w sprawie gromadzenia współczesno-historycznego materiału z dnia 28 V 1940 r.*, *ibidem*, nr 43, 15.VI.1940, s. 340; *Drugie zarządzenie w sprawie gromadzenia współczesno-historycznego materiału z dnia 18 XI 1940 r.*, „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”, nr 69, 23.XI.1940, s. 526.

²⁵ *Rozporządzenie o obowiązku byłych urzędników i pracowników dawniejszej polskiej służby publicznej meldowania i wydania przedmiotów wartościowych i aktów z dnia 17 I 1940 r.*, „Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Lublin przy Generalnym Gubernatorze na zajętych obszarach polskich”, nr 2, 1.IV.1940, s. 39; *Zarządzenie o ujęciu dokumentów i akt oraz o gromadzeniu współczesno-historycznego materiału Szefa Okręgu Lubelskiego Ernsta Zörnera z dnia 19 2 1941 r.*, APL, UOL, Archiwamt, sygn. 21, k. 13.

²⁶ *ibidem*, sygn. 18, k. 78-79; *ibidem*, sygn. 119, k. 5-28, 29-50, 51-71, 73-82; S. Lehr, *op. cit.*, s. 152, 160-169; K. Wójcik, *Rola Niemieckiego Urzędu Archiwalnego...*, s. 268-271.

²⁷ R. Seeberg-Elverfeldt, *Lublins deutsche Geschichte*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 6; R. Moszyński, L. Policha, *op. cit.*, s. 130-132; R. Szczygieł, *Lokacja miasta na prawie niemieckim i jego rozwój do końca*

Wyniki prowadzonych przez siebie „badań” archiwiści drukowali w różnego rodzaju publikacjach oraz niemieckiej prasie. Niezwykle twórczy na tym polu okazał się Elverfeldt, który w okresie pełnienia służby w Lublinie opublikował szereg artykułów, w większości poświęconych historii „niemieckiego” Lublina i historii Niemców na Lubelszczyźnie²⁸. Jeden z nich, *Niemiecka historia Lublina*²⁹, został zamieszczony na łamach przewodnika *Führer durch die Stadt Lublin*. Elverfeldt podkreślał w nim kluczową rolę Niemców w powstaniu i rozwoju Lublina na przestrzeni wieków, a także doniosłość wydarzeń, których miasto doświadczyło w „historycznych dniach” (oryg. geschichtliche Tage) września 1939 roku za sprawą „Wielkiej Rzeszy”. Pisał: „Tak rozpoczął się nowy, niemiecki okres rozkwitu Lublina, który został zbudowany przez Niemców i na którego wizerunek niemieckość przez wieki wywierała decydujący wpływ. Lublin, jako jedno z najdalej wysuniętych na wschód dużych miast niemieckiego obszaru władzy i siedziba gubernatora, już na zawsze będzie związany z zachodnim kręgiem kulturowym”³⁰.

Elverfeldt od samego początku był aktywnie zaangażowany w pracę nad przewodnikiem. W październiku 1940 roku w piśmie skierowanym do ówczesnego Wydziału Oświecenia Publicznego i Propagandy w Lublinie (Abteilung Volksaufklärung und Propaganda)³¹ przedstawił propozycję jego struktury i zawartości, którą opracował po wcześniejszych konsultacjach z Horstem Dresslerem-Andressem, kierownikiem Wydziału, oraz Ernstem Zörnerem³². Jeszcze przed publikacją przewodnika, w kwietniu 1941 roku, swój rękopis zarekomendował niejakiemu Karlowi Pelzowi³³ – referentowi ds. filmu w lubelskim Wydziale Oświecenia Publicznego i Propagandy jako materiał pomocny w przygotowaniu reportażu radiowego na temat niemieckiej przeszłości Lublina w ramach audycji „Z aktualnych wydarzeń”³⁴.

Wysiłek Elverfeldta włożony w przygotowanie publikacji był na tyle duży, że nie omieszkał upomnieć się o uwzględnienie swojego nazwiska, jako współredaktora

---

XVI wieku, [w:] R. Szczygiel, H. Gmiterek, P. Dymmel, *Lublin. Dzieje miasta*, t. I, Lublin 2008, s. 28-41; S. Lehr, *op. cit.*, s. 178.

²⁸ Zob. m.in.: *Das Staatsarchiv Lublin*, „Das Generalgouvernement”, nr 1, 1941, s. 47-48; *Deutsche Bürger Lublins in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, „Die Burg” 1941, R. 2, z. 3, s. 41-53; *Deutsche in der Stadt Zamose 1774-1807*, „Archiv für Sippenforschung” 1941, R. 18, s. 196-198; *Evangelisch-Lutherische Trauungen in Smolensk 1834 bis 1870*, „Archiv für Sippenforschung” 1942, R. 19s. 97-99; *Zwei Lubliner Großkaufleute um 1800*, [w:] *Deutsche Gestalter und Ordner des Ostens*, red. K. Lück, Leipzig 1942, s. 304-309; *Der Novemberaufstand des Jahres 1830 in Warschau*, „Die Burg” 1942, R. 3, z. 2, s. 225-233; *Danzigs Beziehungen zu Lublin*, „Das Generalgouvernement”, nr 2, 1942, s. 58-59; *Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten*, [w:] [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *op. cit.*, s. 17-22; *Lublins deutsche Geschichte...*, s. 5-13; *Der Anteil des deutschen Westens am Aufbau des Lubliner Landes*, „Die Westmark”, nr 10, 1942, s. 54-56; *Lublins evangelisches Deutschtum 1824*, „Archiv für Sippenforschung” 1943, R. 20, s. 197-199.

²⁹ R. Seeberg-Elverfeldt, *Lublins deutsche Geschichte...*, s. 5-13.

³⁰ *Ibidem*, s. 13.

³¹ Nazwa wydziału w późniejszym czasie została skrócona (na mocy zarządzenia szefa dystryktu z 30.IV.1941 roku). Zob. APL, UOL, Archivamt, sygn. 1, k. 38, 44, 46; *Zarządzenie o nowych nazwach Wydziałów z dnia 30 IV 1941 r.*, „Dziennik Urzędowy Szefa Okręgowego w Lublinie w Generalnym Gubernatorstwie”, nr 5, 21.V.1941, s. 80.

³² APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, k. 7-8.

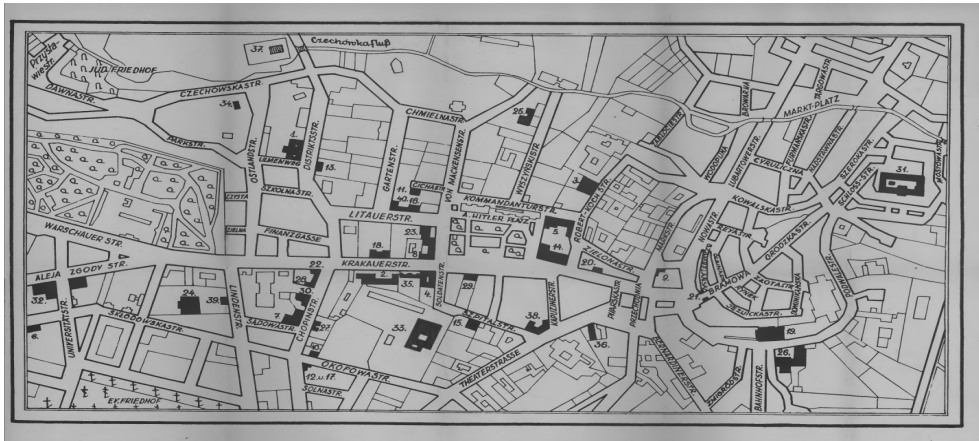
³³ APL, UOL, sygn. 882, k. 52.

³⁴ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 64.

na stronie tytułowej przewodnika, w kolejnym jego wydaniu³⁵. W czasie, kiedy nanoszono ostatnie poprawki i nadawano ostateczny kształt publikacji, Elverfeldt przebywał w Smoleńsku. Z tego powodu nie mógł osobiście uczestniczyć w pracy nad finalną wersją wydawnictwa, które – jak zaznaczył – „nie jest wolne od błędów”³⁶.

Elverfeldt nie był zadowolony z końcowej wersji przewodnika i postulował ponowne jego wydanie w poprawionej edycji. Jego krytyczne uwagi dotyczyły drobnych usterek merytorycznych i stylistycznych, przede wszystkim zaś braku oznaczenia dwóch „niemieckich” obiektów na załączonej do przewodnika mapie miasta. Dotyczyło to niemieckiego kościoła ewangelickiego (Deutsche evangelische Kirche) przy Ewangelickastrasse (przed wojną i obecnie ul. Ewangelicka) oraz... Urzędu Archiwalnego³⁷.

Fot. 1. Mapa „niemieckiego” Lublina

Źródło: *Führer durch die Stadt Lublin...*, b.p.

Mapa jest ilustracją do zamieszczonego w przewodniku tekstu *Jedziemy przez miasto*³⁸ niejakiego E. Stillfrieda. Tekst zawiera propozycję wycieczki po „niemieckim Lublinie”, która rozpoczyna się na dworcu kolejowym i wiedzie ulicami Starego Miasta (Altstadt) oraz śródmieścia. Lublin, jak zaznacza autor, przesyła „serdeczne powitanie” wszystkim przybywającym tu Niemcom, a widoczny na fasadzie dworca kolejowego herb miasta z wizerunkiem kozła z krzewem winnym zwraca ich uwagę, że znajdują się w miejscu z „historycznymi tradycjami”. Nie zmienia to jednak faktu, że Lublin to „dziki, wywalczony bastion wschodu”, którego nie można porównywać do „zadbanych miejsc kulturalnych Starej Rzeszy”, a nawet do innych dużych miast Generalnego

³⁵ Powyższa informacja dotycząca drugiego wydania przewodnika, zawarta w korespondencji urzędowej sygnowanej przez Elverfeldta, ma charakter postulatu. Dostępne mi źródła nie odnotowują ponownego wydania publikacji, jak i planów z tym związanych. Zob. APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, k. 164-165.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ E. Stillfried, *Wir fahren durch die Stadt*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 14-18.

Gubernatorstwa, np. Krakowa, który „w bezpośrednim sąsiedztwie działał tak długo cieszył się ochroną austriacką”, czy Warszawy – „uprzywilejowanego dziecka ambitnego Państwa, które zachowywało wszystkie przywileje i prawa”. Dalej zaś „Pomyślmy w sposób bezstronny o tym, że wchodzimy do miasta, które przez wieki wytrwale znajdowało się w środku strasznej walki pomiędzy światem wchodu i zachodu. Straszne burze przechodziły z niszczyielską siłą przez to siedlisko, ale nie udało im się zmieść go z powierzchni Ziemi. Wyprawy wojenne wszystkich narodów wraz z im posłusznymi pożogą, dżumą i klęską głodu przetaczały się ciągle przez cały kraj. W końcu Żydzi przywłaszczyli sobie to miasto i grozili, że wyssa ostatnie życie z żył wycieńczonych mieszkańców. A mimo to dzisiaj miasto jest silniejsze niż kiedykolwiek. Ten sam dzielny niemiecki duch, który założył je przed wiekami, działa znów i wnosi powiew życia i świeżości w stare mury. W niedługim czasie zrobiono niewiarygodnie dużo i wiele się jeszcze zdarzy” – pisał autor³⁹.

Trasę wiodącą ulicami i uliczkami Lublina autor proponował odbyć dorożką. W trakcie zwiedzania turysta ma okazję zobaczyć piętnaście spośród czterdziestu uwzględnionych na mapie „niemieckich” obiektów i zabytków, m.in. Bramę Krakowską (Krakauer Tor), zamek (Schloss, przed wojną więzienie śledcze, w czasie wojny więzienie niemieckie) przy Schlossstrasse (przed wojną i obecnie ul. Zamkowa), Hotel „Europa” (przed wojną Hotel „Europejski” z restauracją, kawiarnią, zakładami fotograficznym i fryzjerskim, apteką, biurem turystycznym „Orbis” oraz kilkoma sklepami) przy Krakauerstrasse 29 (przed wojną i obecnie ul. Krakowskie Przedmieście), budynek zarządu dystryktu – siedzibę urzędu gubernatora (Amt des Gouverneurs, przed wojną Izba Skarbowa, obecnie siedziba Urzędu Wojewódzkiego), przy Distriktsstrasse⁴⁰ (przed wojną i obecnie ul. Spokojna), Dom Narodowych Socjalistów (Haus der Nationalsozialisten – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei [siedziba Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników], przed wojną Dom Żołnierza Polskiego im. J. Piłsudskiego, obecnie Garnizonowy Klub Oficerski) przy Horst-Wesselstrasse (przed wojną i obecnie ul. Żwirki i Wigury) oraz teatr miejski (Stadttheater, przed wojną budynek Teatru Wielkiego, obecnie Teatru im. Juliusza Osterwy) mieszczący się przy Theaterstrasse (przed wojną i obecnie ul. Narutowicza). Każdemu z tych „godnych uwagi niemieckich obiektów” towarzyszy „historyczny” opis, którego głównym celem było przybliżenie ich niemieckiego rodowodu. Narracja autora nie ogranicza się jednak do obiektów zaznaczonych na mapie, albowiem komentarz obejmuje również sąsiadujące z nimi budynki, place, ulice, a także otaczający je krajobraz. Niektóre z podanych informacji mają charakter wręcz absurdalny. Dotyczy to na przykład starej winiarni (Ratskeller, mieszczącej się w tzw. kamienicy Lubomelskich przy Rynekstrasse 8, przed wojną i obecnie ul. Rynek) z dobrze zachowanymi malowidłami ściennymi, których autorem miał być rzekomo brat słynnego niemieckiego malarza Albrechta Dürera⁴¹.

Mapa z zaznaczonymi na niej obiektami i niemieckimi nazwami ulic z pewnością miała ułatwić turyście zwiedzanie miasta. Ten niewątpliwie cenny materiał kartograficzny doskonale ilustruje efekty rozpoczętej w 1940 roku, tak w Lublinie, jak i w całym

³⁹ *Ibidem*, s. 14.

⁴⁰ W wykazie niemieckich urzędów w Lublinie, prawdopodobnie przez pomyłkę, podano Gouvernementsstrasse 4. Por.: *Übersicht über deutsche Dienststellen*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin...*, s. 19.

⁴¹ E. Stillfried, *op. cit.*, s. 14-18.

Generalnym Gubernatorstwie, akcji przemianowywania nazw ulic z polskich na niemieckie. Warto dodać, że istotną rolę w tym procederze w stolicy dystryktu lubelskiego odegrał Urząd Archiwalny w Lublinie, którego zadaniem było przygotowanie propozycji nowych nazw ulic w oparciu o „starą niemiecką historię Lublina”⁴².

Skalę germanizacji miasta i dostosowania go do potrzeb miejscowych władz wojskowych, administracyjnych i cywilnych obrazuje zamieszczony w przewodniku kilkunastotomowy rejestr zlokalizowanych w mieście niemieckich urzędów⁴³, instytucji i placówek użyteczności publicznej⁴⁴, przedsiębiorstw⁴⁵ oraz związków sportowych⁴⁶. W kontekście grupy docelowej, do której przewodnik był adresowany, uwagę zwracają zawarte w nim informacje dotyczące niemieckiej infrastruktury turystycznej oraz możliwości komunikacyjnych. Rejestr obejmuje m.in. liczne niemieckie hotele, jadalnie i kawiarnie⁴⁷, Dom Narodowych Socjalistów wraz z halą sportową i przyległym do niego boiskiem sportowym⁴⁸, boisko sportowe przy domu żołnierza (Soldatenheim) przy Okopowastrasse (przed wojną i obecnie ul. Okopowa)⁴⁹, Muzeum Dystryktu Lublin (Distriktmuseum Lublin) przy Theaterstrasse 4, teatr miejski oraz kino przy Kommandanturstrasse 2 (przed wojną i obecnie ul. Radziwiłłowska)⁵⁰, dwa urzędy pocztowe Niemieckiej Poczty Wschód (Deutsche Post Osten) przy Krakauerstrasse 50 i Poststrasse 1 (przed wojną i obecnie ul. Pocztowa), centralę telefoniczną Krakauerstrasse 50 i urząd telegraficzny przy Chopinstrasse 9 (przed wojną i obecnie ul. Chopina)⁵¹, a także dworzec kolejowy. Ten ostatni, zlokalizowany w odległości około trzech kilometrów na południe od centrum miasta, stanowił skrzyżowanie czterech linii kolejowych biegnących w różnych kierunkach, w tym linii Lublin-Warszawa. Jak zaznaczono, na terenie tego dworca mieściła się również kasa biletowa, w której można było nabyć bilety na podróż m.in. do Trzeciej Rzeszy i Protektoratu Czech i Moraw, a także punkt odprawy bagażowej i ekspresowej, przechowalnia bagażu podręcznego oraz urzędowy punkt informacyjny⁵². Uzupełnieniem warstwy tekstowej przewodnika jest 25 autorskich fotografii autorstwa Fritza Schöllera, Maxa Otto Vandreya oraz niejakiego Arlarta⁵³. Czarno-białe zdjęcia przedstawiają poszczególne obiekty, zabytki, panoramę miasta, a także dokumenty archiwalne poświadczające jego rzekomą „niemieckość”.

Publikację *Lublin 1342-1942* opracował ówczesny starosta miejski Kurt Engländer we współpracy z Rolandem Seebergiem-Elverfeldtem. Przewodnik został wydany przez lubelski Wydział Propagandy w 1942 roku i wydrukowany w Warszawie przez Zeitungs-

⁴² APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, k. 36; *Führer durch die Stadt Lublin...*, b.p.

⁴³ *Übersicht über deutsche Dienststellen...*, s. 19-23.

⁴⁴ *Übersicht der öffentlichen Einrichtungen*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942, s. 23-24.

⁴⁵ *Deutsche Geschäfte*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942, s. 24.

⁴⁶ *Sport*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942, s. 25.

⁴⁷ *Übersicht der öffentlichen Einrichtungen...*, s. 24.

⁴⁸ *Übersicht über deutsche Dienststellen...*, s. 19; *Sport...*

Sport...

⁴⁹ *Übersicht der öffentlichen Einrichtungen...*, s. 24.

⁵⁰ *Übersicht über deutsche Dienststellen...*, s. 21.

⁵¹ *Ibidem*, s. 21-22.

⁵² *Verzeichnis der Abbildungen*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942, s. 26.

verlag Krakau-Warschau (ZKW). Publikacja powstała z okazji zaplanowanych na 1942 rok obchodów „600-lecia niemieckiego Lublina” i miała służyć propagowaniu „niemieckości” miasta. W urzędowej korespondencji określano ją mianem *Festschrift* – książki jubileuszowej, *Erinnerungsschrift* i *Erinnerungsheft* – „pisma-” i „zeszytu pamiątkowego”⁵⁴.

Termin uroczystości rocznicowych („dni pamięci”) kilkakrotnie przesuwano. Pierwotnie zostały one zaplanowane na 2 i 3 maja, następnie przeniesione na 15 sierpnia, ostatecznie miały odbyć się w dniach 3 i 4 października 1942 roku. Z początkiem miesiąca zostały jednak odwołane przez partyjną kancelarię NSDAP, prawdopodobnie z powodu skomplikowanej sytuacji na froncie wschodnim⁵⁵.

O planowanym przebiegu uroczystości informuje zachowany w Archiwum Państwowym w Lublinie program obchodów⁵⁶. 3 października 1942 roku w teatrze miejskim miał być zainaugurować koncert w wykonaniu liczącej osiemdziesiątu dwóch muzyków drezdeńskiej orkiestry symfonicznej. Główne uroczystości miały odbyć się następnego dnia w centrum miasta, na odpowiednio udekorowanym kwiatami i sztandarami placu Łokietka. W trakcie ceremonii planowano uroczyste przemianować jego nazwę na Mainzer Platz⁵⁷, prawdopodobnie na cześć Franczka z Moguncji⁵⁸. Centralnym punktem programu miały być przemówienia gubernatora dystryktu Ernsta Zörnera i starosty miejskiego dra Kurta Engländera (dotyczące m.in. walki folksdojców na wschodnich terenach, poległych na wojnie, przemianowania nazw ulic oraz rocznicy powstania miasta), a także odsłonięcie tablicy pamiątkowej na ścianie Bramy Krakowskiej, której treść (w języku niemieckim) informowała, że „Lublin został lokowany na prawie niemieckim 15 sierpnia 1317 roku przez niemieckiego wójta Macieja z Opatowca, na prawie niemieckim na nowo został lokowany 25 stycznia 1342 roku przez niemieckiego wójta Franczka z Moguncji, a w 1939 roku niemieckim mieczem prawu niemieckiemu został odzyskany przez Wodza Niemców Adolfa Hitlera”⁵⁹. Oprawę muzyczną planowanej ceremonii mieli zapewnić muzycy z orkiestry SS (utwory *Marsch der Deutschen in Polen* i *Horst Wessel Lied*)⁶⁰. Wśród wydarzeń towarzyszących miały znaleźć się: spotkanie niemieckich oficerów z rannymi żołnierzami, zwiedzanie starej winiarni w asyście starosty miejskiego, otwarcie sezonu w teatrze miejskim spektaklem *Minna von Barnhelm* Gottholda Ephraima Lessinga, uroczysty bankiet dla gości (w tym przedstawicieli prasy) w kasynie Domu Niemieckiego (Deutsches Haus, przed wojną gmach Kasy Pożyczkowej Przemysłowców Lubelskich, obecnie Grand Hotel „Lublinianka”) przy Krakauerstrasse 56 oraz oprowadzanie gości po wystawie zatytułowanej *Niemieckość Lublina w ciągu sześciu wieków* (Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten; w roli przewodnika: Roland Seeberg-Elverfeldt)⁶¹.

⁵⁴ APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, k. 217; *ibidem*, sygn. 39, k. 128, 215, 217; [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *op. cit.*, b.p.

⁵⁵ APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, k. 80-81, 141-142.

⁵⁶ *Ibidem*, sygn. 39, k. 138-139.

⁵⁷ Nazwa pochodzi od Mainz (Moguncja) – niemieckiego miasta położonego nad Renem; obecnie stolica kraju związkowego Nadrenia-Palatynat.

⁵⁸ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 141.

⁵⁹ *Ibidem*, k. 132-134; R. Moszyński, L. Policha, *op. cit.*, s. 121, 130-132; S. Lehr, *op. cit.*, s. 181; K. Wójcik, *Die nationalsozialistischen Propagandatekte...*, s. 54.

⁶⁰ Hymn nazistów niemieckich.

⁶¹ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 138-139, 255; *Wohlstand durch deutsche Siedlung*, „Krakauer Zeitung”, nr 291, 10.XI.1942, [w:] APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 255.

Wystawa była najbardziej spektakularnym, najdłużej wyczekiwany i ostatecznie jednym z nielicznych (trzech) zrealizowanych przedsięwzięć związanych z obchodami „600-lecia niemieckiego Lublina” (oprócz publikacji *Lublin 1342-1942* i wystawy odsłonięto również tablicę pamiątkową na Bramie Krakowskiej, jednak inicjatywa ta doszła do skutku znacznie później, prawdopodobnie 20 kwietnia 1943 r.)⁶² Na potrzeby ekspozycji zgromadzono dziesiątki eksponatów, a jej przygotowanie poprzedziły kilkumiesięczne kwerendy w archiwach, bibliotekach i muzeach w Lublinie, Warszawie, Krakowie, Lwowie i Wiedniu. Wystawa powstała we współpracy Urzędu Archiwalnego (Rolanda Seeberga-Elverfeldta, który pełnił funkcję opiekuna merytorycznego i kuratora wystawy), Wydziału Propagandy (w szczególności Otto Vandreyra) oraz Głównej Grupy Gospodarki Przemysłowej i Komunikacji w Izbie Dystryktu (Hauptgruppe Gewerbliche Wirtschaft und Verkehr der Distriktskammer) w osobie malarza Egona Hauswalda⁶³, który nadał jej oprawę „plastyczną”. Ekspozycję prezentowano w Niemieckiej Bibliotece Publicznej (Deutsche Staatsbibliothek), mieszczącej się w budynku dawnego Muzeum Lubelskiego (obecnie gmach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego) przy ówczesnej Theaterstrasse 4. Główną ideą wystawy było zaprezentowanie dowodów potwierdzających niemieckość miasta oraz „dominujący” wpływ Niemców w jego rozbudowie i rozwoju na przestrzeni wieków, jak również materiałów świadczących o zacieraniu czy też niszczeniu śladów po jego germańskim rodowodzie. Wśród nich znalazły się m.in.: „dokument założycielski” miasta Lublina z 25 stycznia 1342 roku, najstarsza księga miejska miasta z niemieckim rejestrem z 1474 roku, niemiecka księga kupiecka handlarzy suknem z lat 1710-1713, niemieckie świadectwo ukończenia nauki lubelskiego złotnika z końca XVIII wieku, dokument założycielski niemieckiego ewangelickiego kościoła z 1781 roku, plan austro-węgierskiego Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Polsce z 1918 roku oraz liczne dokumenty potwierdzające „odwieczną”, zarówno polską, jak i niemiecką, „walkę z Żydami” (m.in. postanowienia rady miejskiej Lublina z 1759 oraz 1780 roku o wypędzeniu Żydów z miasta oraz plakat informujący o utworzeniu getta z 24 marca 1941 roku) – łącznie około czterdziestu historycznych dokumentów i ksiąg, dziesięciu planów i pięciu dokumentów ikonograficznych (sztychów, rysunków, plakatów). Wystawę wzbogacano również o liczne artefakty, wśród których znalazły się: miecz katowski i kopia klucza do miasta z 1757 roku (z lubelskiego Magistratu), gipsowy odlew chrzcielnicy „z niemieckimi inskrypcjami” z kościoła farnego pw. św. Michała Archaniola (wykonany przez Muzeum Miejskie w Warszawie – Stadtmuseum Warschau), prehistoryczne indogermańskie i germańskie znaleziska (przygotowane przez Instytut na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie – Sekcję Prehistorii – Institut für Deutsche Ostarbeit, Sektion Vorgeschichte oraz Muzeum Dystryktu Lublin), projekty scenografii z teatru miejskiego oraz model średniowiecznego miasta. Ponieważ wystawa składała się w większości z oryginalnych przedmiotów, całodobowo strzegła jej specjalna warta członków straży pożarnej⁶⁴.

⁶² R. Moszyński, L. Policha, *op. cit.*, s. 121, 130-132; S. Lehr, *op. cit.*, s. 181.

⁶³ APL, UOL, sygn. 882, k. 8.

⁶⁴ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 167-177, 140-142, 166-177, 197, 207-208, 255-256; *Lublin wurde vor 600 Jahren gegründet*, „Krakauer Zeitung”, nr 213/5, 9.IX.1942, [w:] APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 142; *Lublins Deutschtum in 6 Jahrhunderten*, „Krakauer Zeitung”, nr 239, 9.X.1942, [w:] APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 197; *Urkunden zeugen für das Deutschtum Lublins*, „Krakauer Zeitung”, nr 299, 11.X.1942, [w:] APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 256; *Reger Besuch der Lubliner Ausstellung*, „Krakauer

Ekspozycję dla szerszego grona odbiorców otwarto 10 października 1942 roku w obecności „przedstawicieli partii, władz państwa i Wehrmachtu”⁶⁵. Jej zwiedzanie możliwe było do 1 listopada, w godzinach od 9 do 19 (cena biletu wynosiła 0,5 zł; żołnierze Wehrmachtu byli zwolnieni od opłaty)⁶⁶. W przeciągu niespełna miesiąca obejrzało ją tysiąc siedemset osób, głównie oficerów i żołnierzy wojska niemieckiego, członków formacji Hitler-Jugend, pracowników urzędów dystryktu oraz funkcjonariuszy Policji i Służby Bezpieczeństwa⁶⁷.

Oficjalne otwarcie wystawy odbiło się szerokim echem w niemieckiej prasie⁶⁸. Do tytułu i idei wystawy nawiązuje również jeden z tekstów zamieszczonych w publikacji *Lublin 1342-1942*. Opracowanie zatytułowane *Niemieckość Lublina w ciągu sześciu wieków*⁶⁹ autorstwa Rolanda Seeberga-Elverfeldta przybliży czytelnikowi okoliczności założenia miasta oraz szczególnie zasługi Niemców w jego rozwoju. Opisana przez niego historia, sięgająca XIV wieku, jest zniekształcona i pełna konfabulacji, a przywołane przez autora wydarzenia są pozbawione szerszego tła historycznego, jak choćby wielowiekowej wielokulturowości miasta. Liczne, „wyrwane” z kontekstu przykłady potwierdzające „dominujący” wpływ Niemców w rozbudowie miasta będącego „ośrodkiem niemieckości” nie tylko wyolbrzymiają zasługi i liczebność Niemców, ale przede wszystkim deprecjonują dokonania innych narodowości licznie zamieszkujących miasto aż do drugiej wojny światowej. Według ustaleń autora społeczność niemiecka odegrała „decydującą rolę” we wszystkich dziedzinach życia społecznego: „burmistrzowie, radni i ławnicy byli przeważnie Niemcami”, „wszyscy pierwsi lubelscy drukarze, introligatorzy i księgarze byli Niemcami”, itd. Celowość zastosowanej przez autora manipulacji znajduje swoje „uzasadnienie” w ostatnich akapitach tekstu, w którym deprecjonuje on suwerenność państwa polskiego oraz – po raz kolejny – akcentuje odwieczny germański rodowód miasta: „Pierwsza wojna światowa była ciężkim okresem próby dla niemieckości Lublina. W 1915 roku niemieccy chłopci zostali wywiezieni na długi okres czasu w głąb Rosji, skąd nie wszyscy później powrócili. W lipcu 1915 roku sprzymierzone wojska pod wodzą [Augusta von – przyp. E.N.] Mackensena przybyły do Lublina, który stał się teraz siedzibą cesarsko-królewskiego Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego [w Polsce – przyp. E.N.]. W niedługim czasie przypadło miasto odrodzonej Polsce. Jednak dwudziestoletnie polskie panowanie pozostało tylko epizodem. Bowiem 18 września 1939 roku p o w r ó c i ł a do Lublina zwycięska armia Wielkich Niemiec”⁷⁰.

Zeitung”, nr 250, 22.X.1942, [w:] APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 207; *Lubliner Ausstellung verlängert*, „Krakauer Zeitung”, nr 260, 2.XI.1942, [w:] APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 208; *Wohlstand durch deutsche Siedlung...*; A. Kopciowski, *Okupacyjny model średniowiecznego Lublina z gipsu*, „Gazeta Wyborcza”, nr 53, 4.III.2016, s. 6-7.

⁶⁵ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 154, 255; *Wohlstand durch deutsche Siedlung...*

⁶⁶ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 199, 201, 229; *Ausstellung „Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten”*, 10.-30. Oktober 1942 in der Staatsbibliothek in Lublin (afisz), Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, sygn. PL. 415.

⁶⁷ APL, UOL, Archivamt, sygn. 18, k. 201, 204, 206, 210, 215, 219; *ibidem*, sygn. 39, k. 229; *Reger Besuch der Lubliner...*

⁶⁸ M.in.: *Lublin wurde vor 600 Jahren...*; *Lublins Deutschtum in 6 Jahrhunderten...*; *Urkunden zeugen für das Deutschtum...*; *Reger Besuch der Lubliner...*; *Lubliner Ausstellung...*; *Wohlstand durch deutsche Siedlung...*

⁶⁹ R. Seeberg-Elverfeldt, *Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten...*, s. 17-22; R. Moszyński, L. Policha, *op. cit.*, s. 145-146.

⁷⁰ R. Seeberg-Elverfeldt, *Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten...*, s. 21.

Tego rodzaju treści miały nie tylko uzasadniać niemiecką agresję i germanizację miasta, ale również umacniać świadomość narodową zamieszkujących go folksdojczów.

Podobną retoryką cechuje się drugi z tekstów zamieszczony w publikacji *Lublin retrospekcja i perspektywa*⁷¹. Jego autor – niemiecki starosta miasta Kurt Engländer – opisał w nim brud i nędzę miasta za czasów polskich oraz całe spektrum dobrodziejstw, które spadły na miasto pod rządami władz niemieckich: Plac Adolfa Hitlera (Adolf-Hitler-Platz, obecnie plac Litewski) „dopiero w ostatnich latach został należycie uporządkowany i starannie wypielęgnowany”, Teatr Miejski, w którym Niemcy zastali „wszy i pluskwy” i tylko na podstawie opowieści z za kulis pierwszego przedstawienia „można sobie wyobrazić, jaką pracę wykonał kierownik teatru oraz jego współpracownicy”, stał się w końcu ważnym miejscem kulturalnym w mieście, służącym „pracującym urzędnikom, żołnierzom i rannym”, zaś dzięki NSDAP oraz niemieckim urzędom, które „obejmuje swoją opieką Niemców, zespalają ich i umacniają pośród obcej ludności” realizowana jest tu „przestrzeń wschodnia”. W dalszej części artykułu dowiadujemy się o szeregu wyzwiań, jakie stoją przed jego urzędem i całą niemiecką administracją, jednak za bezwzględnie priorytetowe uważa pracę na potrzeby walczącego frontu, której „muszą ustąpić pozostałe zadania, jakkolwiek mogą wydawać się interesujące i piękne”. W tym kontekście starosta zarysował wizję rozwoju miasta, którego zadaniem jest „stać się centrum rolniczym dystryktu”⁷².

„Gruntowne zmiany” w obrazie miasta oraz jego odwieczną „niemieckość” miały ilustrować zamieszczone w przewodniku dwadzieścia cztery fotografie. Jedna z nich przedstawia gospodę saską (Sachsenschenke), wybudowaną w 1940 roku w Parku Saskim (Sachsenpark)⁷³, która, jak informuje Engländer, „swoim zewnętrznym wyglądem, jak i skromnym wyposażeniem łączy niemieckich zwiedzających z ojczyzną”⁷⁴. Inna prezentuje serię „specjalnych znaczków pocztowych” wydanych w sierpniu 1942 roku przez Niemiecką Poczta Wschód w rocznicę „600-lecia niemieckiego miasta”, prezentujących widoki Lublina z górującym nad nim godłem III Rzeszy i napisem „Lublin – miasto niemieckie 1342-1942”⁷⁵.

Publikacja została dedykowana pamięci SS-Hauptsturmführera Kurta Lücka, „zasłużonego eksploratora niemieckości Lublina”, autora licznych książek i artykułów na temat historii Niemców na terenie Polski i wpływu kultury niemieckiej (m.in. publikacji na temat osadnictwa niemieckiego na Chełmszczyźnie i Lubelszczyźnie⁷⁶), zaangażowanego w realizację nazistowskiej polityki przesiedleń, który zginął na froncie wschodnim 3 marca 1942 roku⁷⁷.

Posiadający formę kilkustronicowej składanki *Lublin Generalgouvernement (Lublin Generalne Gubernatorstwo)*⁷⁸ był prawdopodobnie jednym z kilku wydanych w serii tego typu wydawnictw poświęconych największym miastom Generalnego Guberna-

⁷¹ K. Engländer, *Lublin. Rückblick und Ausblick*, [w:] [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *op. cit.*, s. 7-14.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, s. 10.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 8.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 23.

⁷⁶ K. Lück, *Die deutschen Siedlungen im Cholmer und Lubliner Land*, Plauen 1931.

⁷⁷ [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *op. cit.*, b.p.; S. Lehr, *op. cit.*, s. 166.

⁷⁸ *Lublin Generalgouvernement...*

torstwa⁷⁹. Można przypuszczać, że został przygotowany na potrzeby promocji Lublina zorganizowanej pod koniec 1942 roku w siedzibie Centrum Promocyjnego Generalnego Gubernatorstwa (Werbestelle des Generalgouvernements), mieszczącego się przy Unter den Linden, głównej ulicy Berlina. Jak donosił „Krakauer Zeitung” z okazji obchodów „600-lecia niemieckiego Lublina” lubelski Wydział Propagandy wraz z Głównym Wydziałem Gospodarki Przemysłowej w dystrykcie Lublin (Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft im Distrikt Lublin)⁸⁰ i Egonem Hauswaldem przygotował w nim specjalną wystawę pt. *600 lat Lublina* (600 Jahre Lublin), prezentowaną w głównym pomieszczeniu oraz witrynie Centrum⁸¹. Ekspozycja miała prezentować niemiecką historię miasta oraz gospodarcze i kulturalne zasługi niemieckości na tym obszarze. Pomysł na jej zorganizowanie pojawił się w korespondencji pomiędzy lubelskimi Wydziałem Propagandy a Urzędem Archiwalnym już na początku 1942 roku. Jeszcze w lipcu w siedzibie władz dystryktu w obecności gubernatora, starosty miejskiego oraz przedstawicieli poszczególnych wydziałów odbyła się w tym celu specjalna narada, podczas której omawiano zarówno przebieg lokalnych uroczystości związanych z obchodami „600-lecia niemieckiego miasta”, jak i wystawę zaplanowaną w Berlinie od 20 września do 20 października 1942 roku⁸². Pierwotnym zamysłem niemieckich władz było bowiem przygotowanie jednej, dużej wystawy w siedzibie berlińskiego Centrum, jednak z nieznanых powodów, na początku września 1942 roku, zrezygnowano z tego planu. Na miesiąc przed zaplanowaną uroczystością z okazji „600-lecia Lublina” nieoficjalne otwarcie obszernej wystawy *Niemieckość Lublina w ciągu sześciu wieków* włączono do programu obchodów w Lublinie, zaś w Berlinie, prawdopodobnie w grudniu 1942 roku, wystawiono „tylko niektóre zdjęcia i fotokopie”⁸³. Można przypuszczać, że główną przyczyną tej zmiany była ograniczona powierzchnia wystawowa w berlińskiej Centrali lub też kategoryczny zakaz przekazania oryginałów dokumentów na wystawę w Berlinie ze strony dra Ericha Randta⁸⁴.

Przewodnik został wydany przez Dystryktowy Związek Turystyczny w Lublinie (Distriktsfremdenverkehrsverband Lublin) i wydrukowany przez Zeitungsverlag Krakau-Warschau w Krakowie, najwcześniej w drugiej połowie 1942 roku. Datację tę umożliwia urzędowa korespondencja z połowy 1942 roku dotycząca założenia związku⁸⁵, w szczególności dwa pisma w tej sprawie skierowane do gubernatora dystryktu sygnowane przez kierownika komisarycznego Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie (Industrie und Handelskammer in Lublin) mieszczącej się przy Chopinstrasse 12 dra Rudolfa Franke z 10 lipca 1942 roku⁸⁶ oraz prezesa Związku Turystycznego Generalnego Gubernatorstwa (Fremdenverkehrsverband Generalgouvernement) dra Luxenberga

⁷⁹ APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, k. 199.

⁸⁰ Prawdopodobnie chodzi o Główną Grupę Gospodarki Przemysłowej i Komunikacji w Izbie Dystryktu (Hauptgruppe Gewerbliche Wirtschaft und Verkehr der Distriktskammer). Zob. *Lublin wurde vor 600 Jahren...*

⁸¹ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 128, 258; *Das Generalgouvernement wirbt in der Reichshauptstadt*, „Das Generalgouvernement”, nr 296, 15.XII.1942, [w:] APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 258.

⁸² APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 91, 127-128.

⁸³ *Ibidem*, k. 140-141; *Lublin wurde vor 600 Jahren...*; *Das Generalgouvernement wirbt in der Reichshauptstadt...*

⁸⁴ APL, UOL, Archivamt, sygn. 39, k. 123.

⁸⁵ APL, UOL, sygn. 3, k. 8-12.

⁸⁶ *Ibidem*, k. 8-9.

z 30 sierpnia 1942 roku⁸⁷. Jak wynika z powyższych, Dystryktowy Związek Turystyczny w Lublinie został powołany na mocy rozporządzenia Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 20 grudnia 1940 roku⁸⁸ i przyłączony do Głównej Grupy Gospodarki Przemysłowej i Komunikacji w Izbie Dystryktu, a w jej obrębie do Grupy Turystycznej (Gruppe Fremdenverkehr). Lubelska jednostka nie była jedyną, bowiem podobne okręgowe związki turystyczne powstały również w Radomiu, Warszawie i Krakowie. W tym ostatnim mieściła się siedziba jednostki administracyjnie nadrzędnej – Związku Turystycznego Generalnego Gubernatorstwa, którego celem było „popieranie turystycznej akcji werbunkowej i związanych z nią zadań w GG, jak również ujęcie i kierowanie wszystkimi publicznymi i prywatnymi przedsiębiorstwami (organizacjami) turystycznymi”⁸⁹. Okręgowe związki miały realizować go w poszczególnych dystryktach.

Oprócz wyżej wymienionej korespondencji urzędowej, nie zachowały się żadne dokumenty rejestrujące działalność lubelskiego związku (np. statut), trudno zatem ustalić w jaki sposób wspomniane zadania realizowane były na szczeblu lokalnym w dystrykcie i w samym mieście. Z postanowienia szczegółowego do rozporządzenia⁹⁰ wynika jednak, że zasadniczą rolą związków było egzekwowanie danin turystycznych od osób fizycznych i zakładów, które czerpały korzyści gospodarcze bezpośrednio (np. biura podróży, przewodnicy, itp.) lub pośrednio (np. warsztaty napraw pojazdów mechanicznych, fryzjerzy) z ruchu turystycznego lub uzdrowiskowego na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Biorąc pod uwagę powyższą działalność, jak również bezpośrednie podporządkowanie rządowi GG (nadzór państwowy sprawował Wydział Oświecenia Publicznego i Propagandy), hierarchiczne umiejscowienie w strukturach aparatu administracji ogólnej oraz brak samorządności (prezesa Związku Turystycznego GG mianował Generalny Gubernator, zaś kierowników okręgowych związków turystycznych gubernatorzy dystryktów) można przypuszczać, że – podobnie jak izby dystryktowe – były to „instytucje” totalitarnej administracji państwowej, których zadaniem był nadzór, reglamentacja i eksploatacja szeroko pojmowanej przez okupanta gałęzi turystyki na obszarze GG⁹¹.

Brak informacji na temat celów statutowych związku nie pozwala stwierdzić, czy *Lublin Generalgouvernement* był jednym z wielu opublikowanych przez niego wydawnictw, czy raczej przedsięwzięciem okazjonalnym. Można jednak przypuszczać, że z uwagi na bezpośredni nadzór (i najpewniej współpracę) z Wydziałem Oświecenia Publicznego i Propagandy oraz zaawansowane plany i realizacje mające na celu germanizację terenów wschodnich, związek pełnił również ważną rolę polityczną i propagandową w tym procederze. Świadczy o tym m.in. propozycja dra Rudolfa Franke zwołania specjalnej narady w sprawie organizacji pracy związku oraz jego siedziby w gronie Frit-

⁸⁷ APL, UOL, sygn. 3, k. 11-12.

⁸⁸ Rozporządzenie o utworzeniu związków turystycznych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 20 XII 1940 r., „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”, nr 71, 27.XII.1940, s. 368-370; Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 20 grudnia 1940 r. o utworzeniu związków turystycznych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 XII 1942 r., *ibidem*, nr 111, 30.XII.1942, s. 769-771.

⁸⁹ Rozporządzenie o utworzeniu związków turystycznych w Generalnym Gubernatorstwie..., s. 368.

⁹⁰ Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 20 grudnia 1940 r. o utworzeniu związków turystycznych w Generalnym Gubernatorstwie..., s. 769-771.

⁹¹ K. Dąbrowski, *Izby dystryktowe w Generalnym Gubernatorstwie – powstanie i charakter ustrojowy*, [w:] *Państwo – Prawo – Polityka. Księga poświęcona pamięci profesora Henryka Groszyka*, red. M. Chrzanowski, J. Kostrubiec, I. Nowikowski, Lublin 2012, s. 87-89.

za Schöllera, kierownika lubelskiego Wydziału Oświecenia Publicznego i Propagandy, Kurta Engländera, starosty miejskiego, Odilo Globocnika, dowódcy SS i policji dystryktu lubelskiego oraz nieustalonego z nazwiska kierownika Głównej Grupy Gospodarki Przemysłowej i Komunikacji w Izbie Dystryktu⁹². Nie bez przyczyny także siedziba lubelskiego związku ulokowana w Starostwie Miejskim (Krakauerstrasse 62) została wspomniana w przewodniku Karla Baedekera w charakterze jednego z czterech głównych miejsc kontaktowych dla przybywających do miasta turystów⁹³. Związek jako punkt informacji turystycznej pełnił więc również funkcję reprezentatywną miasta (i regionu) w stosunku do odwiedzających je przybyszów „z zewnątrz”, dla których *Lublin Generalgouvernement* być może był pierwszym i podstawowym źródłem informacji na temat znajdujących się w nim zabytków i atrakcji.

Ta niewielkich rozmiarów i objętości publikacja posiada cechy typowe dla prospektu reklamowego. Zamieszczony w niej tekst ma charakter ogólny i mieści się w zaledwie kilku akapitach. Warto zwrócić uwagę, że o ile publikację wydano prawdopodobnie w drugiej połowie 1942 roku, jej treść została opracowana znacznie wcześniej, być może nawet w 1940 roku. Wskazuje na to sam autor: „Po zakończeniu wojny niemiecka administracja od października 1939 roku wprowadziła w krótkim czasie porządek oraz bezpieczeństwo i usunęła szkody wojenne. Dziś po upływie roku odwiedzający znajdzie w Lublinie hotele pod niemieckim zarządem, niemieckie restauracje, niemieckie sklepy, niemiecki teatr oraz niemieckie kino”⁹⁴. W innym miejscu błędnie zalicza Lublin do jednego z trzech największych miast Generalnego Gubernatorstwa: „Lublin liczy prawie 150 tysięcy mieszkańców i jest trzecim co do wielkości miastem Generalnego Gubernatorstwa oraz centralnym punktem liczącego 30 tysięcy km² obszaru, w którym przeważa gospodarka rolna i leśna”⁹⁵. Status ten Lublin (obok Warszawy i Krakowa) utrzymywał do momentu przyłączenia do GG dystryktu Galicja. 1 sierpnia 1941 roku, a zatem na długo przed wydaniem publikacji, ustąpił miejsca większemu od siebie miastu Lwów.

W dalszej części prospektu przywołane są „sztandarowe” przykłady „obiektów przypominających o „niemieckiej przeszłości miasta”, jak Brama Krakowska, kamienice i ulice Starego Miasta, zilustrowane zdjęciami w kolorze sepia. Nad dość oszczędnym opisem niemieckiej historii miasta wyraźnie dominuje narracja dotycząca niemieckiej aktywności w dziedzinie działalności gospodarczej, która zdaniem autora znacznie przyczyniła się do wzrostu znaczenia gospodarczego miasta. Pisał: „Większość do dziś istniejących przedsiębiorstw gospodarczych zawdzięcza swoje powstanie niemieckiej przedsiębiorczości, m.in. fabryka maszyn rolniczych, duży młyn czy browar”⁹⁶.

Praktycznym uzupełnieniem tekstu jest lista obiektów „tylko dla Niemców”, które mogły spotkać się z zainteresowaniem ówczesnego turysty z racji swoich funkcji i przeznaczenia (turystyczno-rekreacyjnego, rozrywkowego itp.), jak niemieckie hotele, restauracje czy urzędy, które dodatkowo zostały oznaczone na przedrukowanej w folderze mapie miasta⁹⁷.

⁹² APL, UOL, sygn. 3, k. 9.

⁹³ *Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 126-127.

⁹⁴ *Lublin Generalgouvernement*, b.p.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ Zamieszczona w folderze mapa jest kopią mapy zamieszczonej w przewodniku *Führer durch die Stadt Lublin*.

*Das Generalgouvernement*⁹⁸ pod redakcją dra Maxa du Prela, w latach 1939-1940 szefa Wydziału Oświecenia Ludowego i Propagandy w urzędzie generalnego gubernatora (Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda im Amt des Generalgouverneurs), zostało wydane w Würzburgu w 1942 roku nakładem wydawnictwa Konrad Triltsch Verlag. Jest to drugie, poprawione i znacznie rozszerzone wydanie książki *Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Ein Überblick über Gebiet, Gestaltung und Geschichte* (Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Polski: zarys terytorium, jego organizacji i historii), opublikowanej w 1940 roku w Krakowie⁹⁹.

Pierwsza edycja została przygotowana jako „środek orientacji” na użytek Niemców przydzielonych do służby na terenie nowopowstałego obszaru terytorialnego i spotkała się „z tak dużym zainteresowaniem czytelników”, że jej nakład został bardzo szybko wyczerpany. Stąd jeszcze w 1940 roku przystąpiono do pracy nad jej drugim wydaniem. Jak informował wydawca, w przeddzień zakończenia prac doszło do zmian terytorialnych w wyniku zwycięskiej kampanii przeciwko Związkowi Radzieckiemu, w związku z czym podjęto decyzję o przesunięciu terminu wydruku książki i uzupełnieniu jej o informacje dotyczące nowo zdobytych terenów. Jedną z różnic w stosunku do pierwszego wydania publikacji jest rozdział poświęcony przyłączonemu do GG 1 sierpnia 1941 roku dystryktowi Galicja¹⁰⁰.

Publikacja została przygotowana na zlecenie Hansa Franka, który – jak zaznaczył du Prel – wspierał również jej planowanie i opracowanie¹⁰¹. W jego opinii treść książki „odzwierciedla trudną, lecz zdeterminowaną pracę, która rozpoczęła się wraz z zakończeniem kampanii w Polsce, mającej na celu przekształcenie pozostałych obszarów państwa polskiego w strukturę porządku w rozumieniu niemieckim (w oryg. Ordnungsbilde im deutschen Sinne)”, zaś głównym jej celem było „przedstawienie ogólnego zarysu powstania i postępującego rozwoju Generalnego Gubernatorstwa”, ukazanie wszystkim pracownikom zaangażowanym we „wspólne dzieło” w tym wschodnim regionie Rzeszy „szerszej perspektywy” oraz „wzbudzenie w ojczyźnie zrozumienia dla zadań, z którymi należy się uporać na tym obszarze”¹⁰². Prace nad publikacją powierzono kierownikom i pracownikom wydziałów administracji, aparatu policji i służby bezpieczeństwa oraz instytucji Generalnego Gubernatorstwa (lista współautorów obejmuje nazwiska 36 osób)¹⁰³.

Das Generalgouvernement, mający charakter vademecum, liczy ponad 400 stron, na których znajdują się dziesiątki opracowań z zakresu historii, geografii, demografii, gospodarki, struktury oraz zadań niemieckiej administracji Generalnego Gubernatorstwa, obszerny wykaz urzędów¹⁰⁴ oraz liczne materiały ikonograficzne (osiemnaście map i osiemdziesiąt jeden fotografii)¹⁰⁵.

⁹⁸ *Das Generalgouvernement...*

⁹⁹ *Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Ein Überblick über Gebiet, Gestaltung und Geschichte*, red. M. du Prel, Krakau 1940.

¹⁰⁰ M. du Prel, *Vorwort des Herausgebers*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. VI.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² H. Frank, *Zum Geleit*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, b.p.

¹⁰³ *Verzeichnis der Mitarbeiter*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. XIII-XIV.

¹⁰⁴ *Übersicht über die Dienststellen des Generalgouvernements*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 373-391.

¹⁰⁵ Publikacja została zaopatrzona również w wykazy map i fotografii, skorowidz i indeks geogra-

Publikacja składa się z trzech części. Pierwsza¹⁰⁶ zawiera teksty charakteryzujące ukształtowanie terenu, walory krajoznawcze, strukturę demograficzną a także historyczną przeszłość Kraju Nadwiślańskiego. Drugą część¹⁰⁷, którą otwiera tekst Josefa Bühlera, szefa rządu Generalnego Gubernatorstwa i zastępcy Hansa Franka, zatytułowany *Niemiecki porządek w Generalnym Gubernatorstwie*¹⁰⁸, tworzą opracowania dotyczące działalności poszczególnych resortów niemieckiej administracji cywilnej, m.in. wydziałów budownictwa, kolejnictwa, leśnictwa, gospodarki, pracy, sądownictwa, zdrowia, nauki i szkolnictwa oraz poczty. Zamieszczone w tej części teksty opisują ponadto działalność partyjną (NSDAP), niemieckie ustawodawstwo, funkcjonowanie niemieckiego Czerwonego Krzyża, aktywność wydawnicza i prasową, kulturę i sport oraz rolę Instytutu na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie. Trzecia część¹⁰⁹ zawiera charakterystykę poszczególnych dystryktów. Dane na ich temat pochodzą od władz dystryktów oraz starostw i datowane są na 1 lipca 1941 roku (z wyjątkiem informacji dotyczących dystryktu Galicja [stan na 1 września 1941 roku] oraz załącznika z wykazem urzędów Generalnego Gubernatorstwa [stan na 10 marca 1942 r.]. Informacje na temat dystryktów „zostały zamieszczone z myślą nie tylko o tych, którzy podróżują po tym obszarze”, ale wszystkich tych, którzy są zainteresowani obszarem GG i chcieliby „uzyskać szczegółowe informacje gospodarcze, polityczne i inne dotyczące poszczególnych dzielnic”¹¹⁰.

Rozdział poświęcony dystryktowi lubelskiemu opracował (na podstawie materiałów dostarczonych mu przez właściwe urzędy) Max Otto Vandrey¹¹¹. Otwiera go krótki tekst na temat historii osadnictwa niemieckiego na Lubelszczyźnie¹¹². Jak informuje jego autor: „w przeszłości w dużej mierze Niemcy zaprojektowali tę przestrzeń”, czego dowodem miały być założone przez „niemieckich imigrantów” Chełm, Lubartów, Zamość oraz „stara pograniczna twierdza” Lublin. Jeszcze w XV wieku Niemcy stanowili w nim większość mieszkańców, a jego „niemieckie” centrum było połączone ze światem zewnętrznym dwiema bramami. Znajdujący się między nimi rozległy rynek

---

ficzny. Na końcu książki zamieszczono reklamy. Zob. *Verzeichnis der Karten*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 392; *Verzeichnis der Abbildungen*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 392-394; *Register*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 395-400; *Ostregister*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 401-404.

Das Generalgouvernement..., s. XV-50.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 51-225.

J. Bühler, *Deutsche Ordnung im Generalgouvernement*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 51-55.

¹⁰⁷ A. Kracher, *Angaben über den Distrikt Krakau*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 227-267; F.W. Reisch, *Angaben über den Distrikt Radom*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 269-294; M.O. Vandrey, *Angaben über den Distrikt Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 295-328; [K.] Grundmann, *Angaben über den Distrikt Warschau*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 329-360; M. Bergemann, *Angaben über den Distrikt Galizien*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 361-371.

¹⁰⁸ M. du Prel, *Vorwort des Herausgebers...*, s. VI-VII.

¹⁰⁹ Źródła archiwalne wskazują, że korektę i co najmniej częściowe uzupełnienie tekstów w tym rozdziale wykonał Roland Seeberg-Elverfeldt, który jednak, z nieznanymi przyczyn, nie został uwzględniony w wykazie autorów. Zob. APL, UOL, Archivamt, sygn. 30, k. 4-6; *Verzeichnis der Mitarbeiter...*, s. XIII-XIV.

¹¹⁰ M.O. Vandrey, *Geschichtliches*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 297-299.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 297-298; M.O. Vandrey, *Lublin, die Hauptstadt des Distrikts*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 315-316.

¹¹² M.O. Vandrey, *Aufbaumaßnahmen*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 299-300; M.O. Vandrey, *Industrieller Ausbau*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 301-303; M.O. Vandrey, *Die Lösung der agrarpolitischen Aufgabe*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 306-308.

do dziś pozostaje „wyraźnym znakiem niemieckiej kultury”, a „my z dumą wspominamy czasy, kiedy niemieccy kupcy i rzemieślnicy odgrywali w nim decydującą rolę”. Spośród 1,2 miliona Niemców zamieszkujących tereny byłego państwa polskiego, około 32 tysięcy osiedlonych było na terenie tzw. „niemieckiego trójkąta” pomiędzy Lublinem, Chełmem i Lubartowem. Rozwój kolonii niemieckich na tych terenach nastąpił w latach 1860-1880, zwłaszcza po 1861 roku – kontynuuje autor – kiedy to „obszarnicy wezwali osadników niemieckich na ten obszar, ponieważ stracili dużą liczbę robotników z powodu zniesienia poddaństwa chłopów, przede wszystkim zaś dlatego, że sami Polacy nie byli zdolni uprawiać często bagnistych lub przypominających puszcze obszarów”. O dokonanych przez Niemców niezwykłych „osiągnięciach kulturowych” na tym terenie miały świadczyć m.in. wybudowana przez nich sieć rowów melioracyjnych, zastosowanie konstrukcji studni czy komina. Jeszcze w 1915 roku liczba Niemców zamieszkujących tereny dystryktu była większa (50 tysięcy), jednak wskutek I wojny światowej zmniejszyła się, kiedy to „większość zdolnych do służby wojskowej mężczyzn zostało zaciągniętych przez Rosjan i wysłanych na front Kaukazu”, a „ludność niemiecka została deportowana w głąb Rosji”. Ci, którzy powrócili, musieli odbudować swoje gospodarstwa, ale oprócz problemów natury materialnej natknęli się również na „trudności kulturowe i narodowościowe”: ludność niemiecką na Lubelszczyźnie spotkały liczne prześladowania i próby polonizacji mające na celu „wykorzenienie” niemieckości na tym obszarze¹¹³. Kolejne części rozdziału opisują „przyspieszone” działania władz niemieckich na rzecz jej „odbudowy” we wszelkich możliwych dziedzinach gospodarki.

Zastane przez Niemców „ponure warunki ekonomiczne” spotęgowane „katastrofalną” w skutkach okupacją sowiecką wymagały „gruntownych zmian”. W kraju i mieście „roilo się od polskich uchodźców, sprawy aprowizacji i zakwaterowania pozostawały nieporządkowane, ulice zatłoczone były przez tysiące bezrobotnych, a fabryki zamknęły swoje podwoje”. Głównym „problemem”, przed którym stanęła niemiecka administracja było „zapewnienie żywności dla ludności polskiej”, odbudowa rolnictwa, produkcji i przemysłu. Z początkiem wojny „import towarów został przerwany, a istniejące zapasy bardzo szybko się wyczerpały z powodu gwałtownych zakupów Polaków podyktowanych strachem przed ich deficytem”, przede wszystkim zaś „z powodu Żydów, którzy gromadzili ogromne zapasy w gettach”. Dzięki staraniom gubernatora dystryktu oraz podległym mu wydziałom udało się jednak „zabezpieczyć ważne rezerwy”, „przejąć kontrolę” nad importem i eksportem towarów i „ożywić” miejscowy handel. Ponownie uruchomiono przedsiębiorstwa przemysłowe i wznowiono produkcję. Ponieważ w tej materii mogła zostać zrealizowana „tylko ograniczona liczba projektów”, administracja niemiecka położyła szczególny nacisk na rozwój tych branż gospodarki, które uzupełniały braki produktów, surowców i usług Trzeciej Rzeszy. Towary wytwarzane na terenie dystryktu w latach 1940-1941 były prezentowane na targach we Wrocławiu, Lipsku i Królewcu. Podobna wystawa, zorganizowana przez Wydziały Gospodarcze (Abteilungen Wirtschaft) w Lublinie i Warszawie we współpracy

¹¹³ M.O. Vandrey, *Aufbaumaßnahmen...*, s. 299-300; M.O. Vandrey, *Bauwesen*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 304-305; M.O. Vandrey, *Kulturelle Maßnahmen*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 308-309; M.O. Vandrey, *Kulturelle Betreuung der im Distrikt eingesetzten Deutschen*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 311-312; M.O. Vandrey, *Lublin, die Hauptstadt des Distrikts...*, s. 318.

z Izbami Przemysłowo-Handlowymi i Izbami Rzemieślniczymi (Handwerkskammern) obydwu dystryktów, odbyła się również w Warszawie, podczas której prezentowano dodatkowo produkty eksportowe. Elementem ekspozycji mogły stać się produkowane w dystrykcie szklane lampy i wazony, które „otrzymały zupełnie nowe, odpowiadające niemieckim gustom kształty i wzory” lub też drewniane meble ogrodowe „w nowoczesnych i funkcjonalnych stylach”¹¹⁴.

Lublin „bardzo ucierpiał” w czasie wojny: „przepadło około 5% lepszych mieszkań i budynków użyteczności publicznej, a wskutek pożaru w popiół obróciła się znaczna część starego miasta”. Jednak już w ciągu kilku pierwszych miesięcy inicjatywy gubernatora „zmieniły miasto i nadały mu nowe, piękniejsze oblicze”. Zimą 1939 roku w urzędzie szefa dystryktu utworzono czytelnię i udostępniono zbiory biblioteki miejskiej. Na Krakauerstrasse otwarto niemiecką księgarnię, a „obecnie powstaje muzeum rejonowe”. Do użytku zostało oddane również kino i teatr miejski wraz z salą koncertową, ponadto wyremontowano i rozbudowano obiekty w parkach i na placach. Utworzono również placówki edukacyjne dla dzieci i młodzieży niemieckiej i ukraińskiej, a dla dorosłych organizowane są kursy doskonalenia zawodowego z języka niemieckiego, stenografii i pisania na maszynie. Na terenie miasta otwarto liczne domy noclegowe i restauracje dla Niemców, w tym m.in. Dom Niemiecki z kasynem, kawiarnią i restauracją, knajpę saską oraz gospodę „Ulmen” (Ulmenschänke) ze strzelnicą i kręgielnią. Jak zapewnia autor: „wszystkie pokoje gościnne zostały gustownie wyremontowane i komfortowo urządzone przez niemieckich architektów i oferują każdemu Niemcowi przyjemny pobyt, relaks i przyjazną atmosferę z doskonałą kuchnią”. 10 sierpnia 1941 roku na odnowionym hipodromie zorganizowano pierwszy lubelski turniej wyścigów konnych. „Szeroka gama” obiektów kulturalnych i sportowych powstała też z myślą o pracownikach niemieckiej administracji, aby umożliwić im wieczorny odpoczynek po „ciężkiej i odpowiedzialnej pracy”. W styczniu 1941 roku Hans Frank dokonał uroczystego otwarcia Domu Narodowych Socjalistów, w którym przywódca NSDAP w dystrykcie lubelskim Odilo Globocnik stworzył „odpowiednie warunki umacniające ideologiczną więź wśród Niemców” przebywających na tym „nieznanym” obszarze. Wszystkie te zmiany „sprawiają, że pobyt i służba we wschodniej części niemieckiego terytorium stają się znośne i ostatecznie przyjemne”¹¹⁵. Szczegółowy wykaz oferowanej przez miasto „niemieckiej” oferty kulturalnej i usługowej został zamieszczony na końcu rozdziału, a najważniejsze obiekty zostały zaznaczone na mapie miasta¹¹⁶.

Cechą wyróżniającą *Das Generalgouvernement* od reszty omawianych przewodników są m.in. obszerne fragmenty opisujące demografię tego obszaru. Informacje na temat ludności, w szerszym ujęciu, zawarte są w krótkim zarysie Generalnego Gubernatorstwa¹¹⁷ oraz dwóch artykułach¹¹⁸. Szczegółowe opisy na temat struktury społecznej zostały ujęte w rozdziałach dotyczących poszczególnych dystryktów i starostw przy czym, jak zaznaczył sam wydawca, informacje te zostały opracowane na podstawie dokumentów o „warunkowej poprawności” gdyż „stan populacji podlegał i w dalszym

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 317; M.O. Vandrey, *Verkehrsanagen*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 324.

¹¹⁵ *Das Generalgouvernement*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. XV.

¹¹⁶ H. Graul, *Mensch und Wirtschaft*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 22-26; W. Föhl, *Die Bevölkerung des Generalgouvernements*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 27-50.

¹¹⁷ M. du Prel, *Vorwort des Herausgebers...*, s. VII.

¹¹⁸ H. Graul, *Mensch und Wirtschaft...*, s. 22.

ciągu podlega częstym zmianom w wyniku zmian obszaru i przesiedleń¹¹⁹. Według przywołanych w nich danych, Generalne Gubernatorstwo (przed przyłączeniem dystryktu Galicja) zamieszkiwało 12 milionów osób, z czego 80% stanowili Polacy, 13% Żydzi i 6% Ukraińcy¹²⁰. Po przyłączeniu dystryktu Galicja liczba mieszkańców zwiększyła się do 18 milionów (oprócz Polaków, Żydów i Ukraińców wymienieni są również Górale, Łemkowie, Huculi i Białorusini)¹²¹.

Lublin zamieszkiwało wówczas 150 tysięcy osób, w tym 43 tysiące Żydów¹²², których w marcu 1941 roku skoncentrowano w getcie. Żydzi „wiodą w nim spokojne życie”, wręcz – jak zapewniał autor – „zamieszkując brudne dziury, nory, kryjówki i katakumby Żydzi czują się jak u siebie”. W „akcie dobrej woli”, szczególnie w stosunku do polskiej ludności, która dotychczas „nie była zdolna wyrwać się z wyzysku tych pasożytów”, Niemcy „umożliwili” Żydom pracę w obozie (w warsztatach stolarskim, ślusarskim, kuśnierskim, szewskim, malarskim, elektrycznym, tapicerskim, wikliniarskim, szklarskim, czapkarskim, samochodowym, siodlarskim i drukarskim), w którym, pod „kierownictwem fachowych esesmanów mogą wytwarzać produkty niezbędne dla wszystkich niemieckich oddziałów, formacji i wydziałów administracji”. Obóz powstał z inicjatywy dowódcy SS i policji w Lublinie Odilo Globocnika, który „położył duże zasługi w dalszej rozbudowie tego – dziś już ogromnego – obozu” i – jak dodaje autor – „warto je zwiedzić ponieważ każdy cieszy się, kiedy może ujrzeć tych nierobów po raz pierwszy w ich życiu użytecznych, pracujących pod ścisłym niemieckim nadzorem, wykonujących wartościową pracę dla ogółu społeczeństwa”¹²³.

Osobny fragment poświęcono również mniejszości ukraińskiej. Administracja niemiecka w reakcji na „lojalną postawę” Ukraińców, przyznała im „hojną” autonomię kulturową i administracyjną, utworzyła liczne placówki edukacyjne i umożliwiła pracę, kierując się zasadą, iż „zaufanie do niemieckiego kierownictwa i własnej siły roboczej stanowi podstawę dobrobytu w tym kraju”¹²⁴.

Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker, wydrukowany przez niemieckie wydawnictwo encyklopedyczne Bibliographisches Institut AG, ma dwa wydania. Pierwsze ukazało się wiosną 1943 roku, drugie kilka miesięcy później, w czerwcu. Wydania różnią się zamieszczoną w nich mapą Generalnego Gubernatorstwa i drobną korektą w tekstach, wynikającą z postępującej germanizacji tego obszaru¹²⁵.

Przewodnik został opracowany przez Oskara Steinheila – wieloletniego współpracownika wydawnictwa Karla Baedekera. Jesienią 1942 roku na osobiste zaproszenie Hansa Franka odbył on długą podróż po Generalnym Gubernatorstwie w celu skompletowania potrzebnych informacji i materiałów. Jego pracę wspierali członkowie administracji niemieckiej, w tym m.in. H.H. Stallberg – referent ds. turystyki z Głównego Wydziału Propagandy w rządzie GG (Hauptabteilung Propaganda), który przekazał na ten cel „własną, obszerną pracę”.

¹¹⁹ *Das Generalgouvernement*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. XV.

¹²⁰ M.O. Vandrey, *Lublin, die Hauptstadt des Distrikts...*, s. 316.

¹²¹ M.O. Vandrey, *Das jüdische Problem*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 314-315.

¹²² M.O. Vandrey, *Die ukrainische Minderheit*, [w:] *Das Generalgouvernement...*, s. 313-314; M.O. Vandrey, *Die Lösung der agrarpolitischen Aufgabe...*, s. 308.

¹²³ N. Lane, *op. cit.*, s. 48-49.

¹²⁴ *Ibidem*; K. Baedeker, *Vorwort*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. V.

¹²⁵ *Praktische Vorbemerkungen*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. IX-XX.

W przeciągu trzech i pół roku dzięki administracji regionu nadwiślańskiego wykonano już szereg „prac porządkujących i odbudowujących, [...] kraj i jego miasta zyskały inne oblicze, dalece rozproszone piękno przyrody i niezliczeni, często ukryci świadkowie starych niemieckich dzieł kultury i pionierów, zwłaszcza dzieła niemieckiej architektury, stały się bardziej dostępne”. Przewodnik miał pomóc je odnaleźć nie tylko turystom, ale każdemu zainteresowanemu tym regionem¹²⁶.

Cechą charakterystyczną przewodników Baedekera był wypracowany przez wydawcę system, którego celem było dostarczenie podróżnikowi wszelkich niezbędnych informacji umożliwiających podróż bez wynajmowania płatnego przewodnika. Praktyczne informacje i wskazówki związane z podróżowaniem po Generalnym Gubernatorstwie zamieszczono w pierwszej części bedekera¹²⁷. Dotyczą one m.in. regulacji celnych i dewizowych, aspektów przemieszczania się między głównymi ośrodkami miejskimi, bazy hotelowej i gastronomicznej, ośrodków rekreacyjnych i sportowych, języka czy obowiązującej na tym obszarze waluty. Bedeker informował podróżnych, że Generalne Gubernatorstwo jako „kraj przyboczny” (Nebenland) Rzeszy Niemieckiej jest od niej oddzielony granicą policyjną, celną i dewizową, a osoby udające się na ten teren muszą posiadać urzędowy dokument ze zdjęciem (paszport [Reisepaß] lub dowód osobisty [Kennkarte]) i policyjną przepustkę (Durchlaßschein). Ta ostatnia wystawiana była „po stwierdzeniu uzasadnionej konieczności podróży” w oparciu o urzędowy dokument określający jej cel (podróż służbowa, w interesach, z powodów zdrowotnych, rodzinnych itp.). O ile bagaż podręczny nie podlegał żadnej kontroli, podróżujący udający się do Generalnego Gubernatorstwa podlegali „ściśłym” przepisom dewizowym. Bez dodatkowych zezwoleń mogli ze sobą zabrać jedynie 10 marek niemieckich (Deutsche Mark) lub 20 złotych. W innym miejscu bedeker udzielał wskazówek dotyczących komunikowania się z „miejscową” ludnością. Podróżni mieli obowiązek posługiwania się językiem niemieckim, który w miastach używany był „praktycznie wszędzie”. Nie mniej, w sytuacjach „bezwzględnie koniecznych” dopuszczalna była również komunikacja w językach polskim i ukraińskim, zwłaszcza na wsi. Na tę okoliczność bedeker przygotował krótki słownik zawierający podstawowy zasób słownictwa w języku polskim. W poruszaniu się po obszarze Generalnego Gubernatorstwa miały pomóc im wskazówki dotyczące środków komunikacji. Rekomendowanym przed Baedekera środkiem transportu była kolej, zarządzana przez niemiecką Kolej Wschodnią (Ostbahn). Podróżujący mogli swobodnie korzystać z „odbudowanych” połączeń między miastami, zwłaszcza że dla niemieckich pasażerów utworzono „osobne okienka biletowe, poczekalnie, przejścia na perony i wagony kolejowe”. Na miejscu mogli również nabyć urzędowy kieszonkowy rozkład jazdy. Przy dłuższym pobycie zalecano zabrać ze sobą rower, dopuszczalne było również poruszanie się autem. Stan dróg za czasów polskich był „przeważnie zły”, ale „wiele odcinków zostało już przebudowanych, [...] wprowadzono również oznakowanie dróg”. Jedynie stacje benzynowe i dobrze wypo-

¹²⁶ *Ibidem*, s. IX-XVI.

¹²⁷ E.R. Fugmann, *Landschaft, Mensch und Wirtschaft*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. XXI-XXXIV; R. Hoff, *Zur Geschichte des Weichselraumes*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. XXXV-L; A. Weh, *Die rechtliche Stellung und die Verwaltung des Generalgouvernements*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. LI-LIII; D. Frey, *Kunstgeschichte*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. LIV-LXIII; *Bücher und Karten*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. LXIV.

sażone warsztaty samochodowe „są jeszcze znacznie rzadsze niż w Rzeszy”. Z tego też powodu sugerowano, aby zmotoryzowani zabrali ze sobą w podróż kanistry i zestaw do naprawy opon. Na dłuższych, samotnie pokonywanych odcinkach oraz w podróży nocą zalecano zabrać ze sobą broń¹²⁸.

W drugiej części przewodnika, zatytułowanej *Kraj i ludzie*, zamieszczono cykl esejów na temat historii, gospodarki, statusu prawnego Generalnego Gubernatorstwa, zamieszkującej go ludności, jak również historii architektury i działalności wydawniczej¹²⁹. Wśród opracowań przygotowanych przez „znakomitych ekspertów” znalazła się m.in. obszerna tablica chronologiczna Generalnego Gubernatorstwa, obejmującą okres od zlodowacenia, aż do 26 października 1939 roku, przygotowana przez Erwina Hoffa – pracownika sekcji historii w Instytucie na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie (Institut für Deutsche Ostarbeit, Sektion Geschichte)¹³⁰.

Trzecia część to propozycje tras zwiedzania obszaru Generalnego Gubernatorstwa, obejmujące główne drogi dojazdowe z Wrocławia, Wiednia, Berlina i Gdańska do Krakowa i/lub Warszawy, połączenia drogowe między stolicami dystryktów oraz szlaki wiodące przez regiony górskie – Tatry, Beskidy i Przedgórze Karpackie. Na opis każdej z tras składają się szczegółowe informacje na temat połączeń komunikacyjnych, infrastruktury turystycznej, centrów informacji oraz opisy historyczne miast i miasteczek, ich zabytków i niemieckiej oferty kulturalnej. Przy opisie najważniejszych miejsc i atrakcji zamieszczone zostały specjalne oznaczenia, za pomocą których użytkownik w szybki sposób mógł zlokalizować je na załączonych mapach miast. Czytelników zapewnia się, że wszystkie wymienione w przewodniku obiekty, jeśli nie zaznaczono inaczej, znajdują się już pod zarządem niemieckim¹³¹.

Dla podróżnych chcących udać się do Lublina Baedeker proponował trzy trasy, prowadzące z Warszawy, Radomia i Krakowa¹³². Po przybyciu do miasta – oprócz wspomnianej wcześniej siedziby Dystryktowego Związku Turystycznego, podróżnym zalecano udać się do Miejskiego Biura Turystycznego z biurem podróży (MER), mieszczącego się w siedzibie Starostwa Miejskiego przy Krakauerstrasse 61, Urzędu Starostwa Powiatowego lub Urzędu Kwaterunkowego (Quartieramt) mieszczącego się przy Chopinstrasse 5¹³³.

Lublin na łamach przewodnika określony jest jako ważny węzeł komunikacyjny i kolejowy oraz „tętniący życiem” ośrodek handlowy, który już w średniowieczu stanowił ważny punkt na szlakach łączących Morze Bałtyckie z Morzem Czarnym i Czechy z Moskwą, a którego potencjał, również jako ośrodka przemysłowego, „stale rośnie”. Miasto będące obecnie stolicą dystryktu stanowi „wierną swojej sześćsetletniej niemie-

¹²⁸ R. Hoff, *Zur Geschichte des Weichselraumes...*; K. Baedeker, *Vorwort...*, s. V.

¹²⁹ *Hauptzufahrtstrecken*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 1-30; *Die Distriktstädte und ihre Hauptverbindungslinien*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 31-164; *Das Karpatenvorland. Tatra. Beskiden. Waldkarpaten*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 165-252.

¹³⁰ *Von Warschau nach Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 109-116; *Von Radom nach Lublin und Lemberg*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 116-120; *Von Krakau nach Sandomir und Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker...*, s. 121-126.

¹³¹ *Lublin...*, s. 126-127.

¹³² *Ibidem*, s. 129.

¹³³ *Ibidem*, s. 129-132.

ckiej historii wschodnią placówkę Wielkoniemieckiej Rzeszy”, a jej wypielęgowane i przyjazne ulice oraz układ przestrzenny nowych dzielnic pokazują już jego „nową niemiecką odbudowę”¹³⁴. Zwiedzający mógł je podziwiać przemierzając proponowaną przez Baedekera trasę zwiedzania, która rozpoczynała się na reprezentacyjnym, przebudowanym w latach 1940-1941 Adolf-Hitler-Platz i kierowała go wzdłuż głównej Krakauerstrasse do Bramy Krakowskiej, a następnie na rynek starego miasta (Alte Markt), by mógł podziwiać ten „stary niemiecki układ przestrzenny”. Dalsza wędrówka prowadziła turystę do Bramy Grodzkiej (Burgtor) i przez teren dawnej dzielnicy żydowskiej kierowała go w górę do zamku mieszczącego się na skraju doliny Bystrzycy. Zwiedzanie kończyło się na południowy wschód od zamku, skąd mógł on podziwiać „piękny widok zabudowań miejskich”¹³⁵.

Publikacja przewodników niemieckich po Lublinie z okresu drugiej wojny światowej stanowiła istotny składnik działalności propagandowej władz niemieckich związanej z germanizacją miasta. Ich lektura i analiza uprawnia do stwierdzenia, że głównym celem wydawców i autorów bedekerów była popularyzacja wyników niemieckich „badań wschodnich” oraz zakorzenienie w powszechnej świadomości społeczeństwa niemieckiego wykreowanego przez nazistów obrazu historii „niemieckiego” Lublina. Liczne dowody ilustrujące niemiecki rodowód miasta, „decydujący niemiecki wpływ” na jego rozwój na przestrzeni wieków, a także zbawienną rolę Niemców jako budowniczych nowego, lepszego porządku miały legitymizować niemieckie prawo i akcje „przywrócenia” miastu jego rzekomego niemieckiego charakteru, a tym samym przemoc, akcje przesiedleńcze i całe spektrum procesów na gruncie gospodarczym, politycznym i społecznym związanych z tym procederem. Zawarte w przewodnikach treści mają wymiar strictly propagandowy, służący przede wszystkim niemieckim interesom politycznym i narodowym związanym z procesem poszerzania niemieckiej przestrzeni życiowej na wschodzie.

Zgodnie z przeznaczeniem tego gatunku literatury, celem przewodników było również zachęcenie turystów do odbywania podróży do miasta i po mieście. Niemieckojęzyczny charakter przewodników jasno wskazuje na grupy odbiorców, do których były skierowane, a zawarte w przewodnikach informacje praktyczne dotyczące niemieckich urzędów, instytucji i placówek użyteczności publicznej, zaplecza noclegowego, gastronomicznego, niemieckiej infrastruktury usługowej oraz zabytków i atrakcji turystycznych stanowią przesłankę do stwierdzenia, że grupą docelową byli nie tylko Niemcy zamieszkujący miasto, ale również, czy raczej przede wszystkim, osoby z zewnątrz. Proces germanizacji i turystyfikacji obejmował kolejne „zdobycze terytorialne” Trzeciej Rzeszy, takiej jak Austria, Francja i Polska, a sytuacja geopolityczna zrodziła potrzebę promowania ich na arenie międzynarodowej jako niemieckich terytoriów. Ekspansja terytorialna Trzeciej Rzeszy zmieniła turystykę¹³⁶ i wyłoniła nowe kategorie turystów.

¹³⁴ Jane Caplan określa ją mianem *turystyki okupacyjnej* (ang. *occupation tourism*), a Rudy Koshar *dzikiej turystyki* (ang. *savage tourism*). Zob.: R. Koshar, *op. cit.*, s. 115-160; J. Caplan, *op. cit.*, s. 14.

¹³⁵ M.in.: H. Kurtz, *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1940; G. Sappok, J. Swart, H. Weidhaas, *Krakau*, Leipzig 1940; H. Kurtz, *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1942; K. Grundmann, *Führer durch Warschau*, Krakau 1942; *Das Elsaß – Straßburg und die Vogesen. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1942; *Frankreich. Paris und die Provinzen*, red. D. Ogrizek, Paris [1942?]; *Wien und Niederdonau. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

¹³⁶ E. Nowak, *op. cit.*, s. 124-125.

Przewodniki niemieckie po Lublinie, jak również inne tego typu wydawnictwa z czasu drugiej wojny światowej¹³⁷, były w pewnym sensie odpowiedzią na zapotrzebowanie turystów, którzy, nie tylko w celach rekreacyjnych, ale również biznesowych i służbowych, odbywali częste podróże po ogarniętej konfliktem Europie¹³⁸. Publikacje te, jako nośniki ideologii nazistowskiej, kształtującej postawy, tożsamość kulturową i sposób postrzegania krajobrazu kulturowego, oddziałującej na intelekt i emocje podróżujących, stanowiły – podobnie jak film czy prasa – potężne narzędzie politycznej propagandy. Trudno jednak określić stopień jej oddziaływania za pośrednictwem przewodników m.in. ze względu na fakt, że żaden z wydawców nie odnotował wielkości ich nakładu. Aspekt ten może w przyszłości stać się przedmiotem pogłębionych badań nad przewodnikami niemieckimi z czasu drugiej wojny światowej, zwłaszcza, że niniejszy artykuł z całą pewnością nie wyczerpuje złożoności poruszonego zagadnienia.

REFERENCES

Sources

I. Archival sources

Archiwum Państwowe w Lublinie

Urząd Okręgu Lubelskiego, Archiwamt, sygn. 1, 15, 18, 21, 30, 39, 119.

Urząd Okręgu Lubelskiego, sygn. 3, 882.

II. Printed sources

Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Ein Überblick über Gebiet, Gestaltung und Geschichte, red. M. du Prel, Krakau 1940.

Das Elsaß – Straßburg und die Vogesen. Reisehandbuch von Karl Baedeker, Leipzig 1942.

Das Generalgouvernement, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker, Leipzig 1943.

Engländer [K.], Seeberg-Elverfeldt [R.], *Lublin 1342-1942*, Warschau 1942.

Frankreich. Paris und die Provinzen, red. D. Ogrizek, Paris [1942?].

Führer durch die Stadt Lublin, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.

Grundmann K., *Führer durch Warschau*, Krakau 1942.

Kurtz H., *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1940.

Kurtz H., *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1942.

Lublin Generalgouvernement, Krakau [1942?].

Sappok G., Swart J., Weidhaas H., *Krakau*, Leipzig 1940.

Wien und Niederdonau. Reisehandbuch von Karl Baedeker, Leipzig 1943.

III. Legal sources

Drugie zarządzenie w sprawie gromadzenia współczesno-historycznego materiału z dnia 18 XI 1940 r., „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”, nr 69, 23.XI.1940.

Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 20 grudnia 1940 r. o utworzeniu związków turystycznych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 XII 1942 r., „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”, nr 111, 30.XII.1942.

Rozporządzenie o konfiskacie dzieł sztuki w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 16 XII 1939 r., „Dzien-

¹³⁷ M.in.: H. Kurtz, *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1940; G. Sappok, J. Swart, H. Weidhaas, *Krakau*, Leipzig 1940; H. Kurtz, *Führer durch die Stadt Krakau*, Krakau 1942; K. Grundmann, *Führer durch Warschau*, Krakau 1942; *Das Elsaß – Straßburg und die Vogesen. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1942; *Frankreich. Paris und die Provinzen*, red. D. Ogrizek, Paris [1942?]; *Wien und Niederdonau. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

¹³⁸ E. Nowak, op. cit., s. 124-125.

nik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów", nr 12, 21.XII.1939.

Rozporządzenie o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa z dnia 15 XI 1939 r., „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów”, nr 6, 20.XI.1939.

Rozporządzenie o konfiskacie majątku prywatnego w Generalnym Gubernatorstwie (Ordynacja Konfiskacyjna) z dnia 24 I 1940 r., „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów”, nr 6, 27.I.1940.

Rozporządzenie o obowiązku byłych urzędników i pracowników dawniejszej polskiej służby publicznej meldowania i wydania przedmiotów wartościowych i aktów z dnia 17 I 1940 r., „Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Lublin przy Generalnym Gubernatorze na zajętych obszarach polskich”, nr 2, 1.IV.1940.

Rozporządzenie o utworzeniu związków turystycznych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 20 XII 1940 r., „Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa”, nr 71, 27.XII.1940.

Zarządzenie o nowych nazwach Wydziałów z dnia 30 IV 1941 r., „Dziennik Urzędowy Szefa Okręgowego w Lublinie w Generalnym Gubernatorstwie”, nr 5, 21.V.1941.

Zarządzenie o ujęciu dokumentów i akt oraz o gromadzeniu współczesno-historycznego materiału Szefa Okręgu Lubelskiego Ernsta Zörnera z dnia 19 2 1941, APL, UOL, Archivamt, sygn. 21, k. 13.

Zarządzenie w sprawie gromadzenia współczesno-historycznego materiału z dnia 28 V 1940 r., „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów”, nr 43, 15.VI.1940.

IV. Memories

Landau L., *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1, Warszawa 1962.

V. Journalistic articles

Baedeker K., *Vorwort*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

Bergemann M., *Angaben über den Distrikt Galizien*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

Bücher und Karten, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

Bühler J., *Deutsche Ordnung im Generalgouvernement*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

Das Generalgouvernement, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

Das Generalgouvernement wirbt in der Reichshauptstadt, „Das Generalgouvernement”, nr 296, 15.XII.1942.

Das Karpatenvorland. Tatra. Beskiden. Waldkarpaten, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

Deutsche Geschäfte, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schölller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.

Die Distriktstädte und ihre Hauptverbindungslinien, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

Du Prel M., *Vorwort des Herausgebers*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

Engländer K., *Lublin. Rückblick und Ausblick*, [w:] [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *Lublin 1342-1942*, Warschau 1942.

Frank H., *Zum Geleit*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

Frey D., *Kunstgeschichte*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.

Föhl W., *Die Bevölkerung des Generalgouvernements*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

Fugmann E.R., *Landschaft, Mensch und Wirtschaft*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch*

- von Karl Baedeker, Leipzig 1943.
- Graul H., *Mensch und Wirtschaft*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Grundmann [K.], *Angaben über den Distrikt Warschau*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Hauptzufahrtstrecken*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- Hoff R., *Zur Geschichte des Weichselraumes*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- Kopciowski A., *Okupacyjny model średniowiecznego Lublina z gipsu*, „Gazeta Wyborcza”, nr 53, 4.III.2016.
- Kracher A., *Angaben über den Distrikt Krakau*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- Lublin wurde vor 600 Jahren gegründet*, „Krakauer Zeitung”, nr 213/5, 9.IX.1942.
- Lublins Ausstellung verlängert*, „Krakauer Zeitung”, nr 260, 2.XI.1942.
- Lublins Deutschtum in 6 Jahrhunderten*, „Krakauer Zeitung”, nr 239, 9.X.1942.
- Ostregister*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Praktische Vorbemerkungen*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- Reger Besuch der Lubliner Ausstellung*, „Krakauer Zeitung”, nr 250, 22.X.1942.
- Register*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Reisch F.W., *Angaben über den Distrikt Radom*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Danzigs Beziehungen zu Lublin*, „Das Generalgouvernement”, nr 2, 1942.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Das Staatsarchiv Lublin*, „Das Generalgouvernement”, nr 1, 1941.
- Stillfried E., *Wir fahren durch die Stadt*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Lublins deutsche Geschichte*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Lublins Deutschtum in sechs Jahrhunderten*, [w:] [K.] Engländer, [R.] Seeberg-Elverfeldt, *Lublin 1342-1942*, Warschau 1942.
- Sport*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.
- Übersicht der öffentlichen Einrichtungen*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.
- Übersicht über deutsche Dienststellen*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.
- Übersicht über die Dienststellen des Generalgouvernements*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Urkunden zeugen für das Deutschtum Lublins*, „Krakauer Zeitung”, nr 299, 11.X.1942.
- Vandrey M.O., *Angaben über den Distrikt Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Geschichtliches*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Aufbaumaßnahmen*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Industrieller Ausbau*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Aufbau der Steuerverwaltung*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Die Lösung der agrarpolitischen Aufgabe*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.

- Vandrey M.O., *Lublin, die Hauptstadt des Distrikts*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Kulturelle Betreuung der im Distrikt eingesetzten Deutschen*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Kulturelle Maßnahmen*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Bauwesen*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Das jüdische Problem*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Verkehrsangaben*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Vandrey M.O., *Die ukrainische Minderheit*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel, Würzburg 1942.
- Verzeichnis der Abbildungen*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel.
- Verzeichnis der Karten*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel.
- Verzeichnis der Abbildungen*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.
- Verzeichnis der Mitarbeiter*, [w:] *Das Generalgouvernement*, red. M. du Prel.
- Von Krakau nach Sandomir und Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- Von Radom nach Lublin und Lemberg*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- Von Warschau nach Lublin*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- Wohlstand durch deutsche Siedlung*, „*Krakauer Zeitung*”, nr 291, 10.XI.1942.
- Weh A., *Die rechtliche Stellung und die Verwaltung des Generalgouvernements*, [w:] *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch von Karl Baedeker*, Leipzig 1943.
- Zörner E., *Zum Geleit*, [w:] *Führer durch die Stadt Lublin*, red. F. Schöller, M.O. Vandrey, Krakau 1942.

VI. Internet sources

Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, sygn. PL. 415.

Studies

- Banaś P., „*Jak gdyby nigdy nic*”. *O pewnym przewodniku po Francji*, [w:] *Przewodniki w kulturze*, red. K. Łukasiewicz, I. Topp, Wrocław 2015.
- Caplan J., „*Jetzt judenfrei*”. *Writing Tourism in Nazi-Occupied Poland*, London 2012.
- Dąbrowski K., *Izby dystryktowe w Generalnym Gubernatorstwie – powstanie i charakter ustrojowy*, [w:] *Państwo – Prawo – Polityka. Księga poświęcona pamięci profesora Henryka Groszyka*, red. M. Chrzanowski, J. Kostrubiec, I. Nowikowski, Lublin 2012.
- Jaźwierska J., *Książka o Lublinie – przegląd lubelskich przewodników turystycznych*, [w:] *Lublin a książka*, t. 2, red. A. Krawczyk, Lublin 2011.
- Kalicka J., *Tourismus und Krieg: Warschau in deutschsprachigen Reiseführern aus der Besatzungszeit und auf Fotografien deutscher Soldaten aus dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, „*Historie. Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften*” 2014, nr 7.
- Kasperek J., *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin 1983.
- Kielboń J., *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939-1944*, Lublin 1995.
- Koshar R., *German Travel Cultures*, Oxford – New York 2000.
- Lane N., *Tourism in Nazi-Occupied Poland: Baedeker's „Generalgouvernement”*, „*East European Jewish Affairs*” 1997, t. 27, nr 1.
- Lehr S., *Pewna prawie zapomniana „akcja na Wschodzie”*. *Niemieccy archiwiści w Generalnym Gubernatorstwie*

- natorstwie i Komisariacie Rzeszy Ukraina, tłum. M. Gąssowska, Warszawa 2014.
- Lück K., *Die deutschen Siedlungen im Cholmer und Lubliner Land*, Plauen 1931.
- Marszałek J., *Majdanek obóz koncentracyjny w Lublinie*, Warszawa 1987.
- Moszyński R., Policha L., *Lublin w okresie okupacji (1939-1944)*, Lublin 1964.
- Musiał B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*, Wiesbaden 1999.
- Nowak E., „Żydowski problem”. *Żydzi na łamach niemieckich przewodników po Lublinie z czasu drugiej wojny światowej*, „Kultura i Historia” 2019, nr 35.
- Radzik T., *W latach dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Lublin. Dzieje miasta*, t. 2, red. T. Radzik, W. Śladkowski, G. Wójcikowski, W. Wójcikowski, Lublin 2000.
- Radzik T., *W okresie okupacji niemieckiej*, [w:] *Lublin. Dzieje miasta*, t. 2, red. T. Radzik, W. Śladkowski, G. Wójcikowski, W. Wójcikowski, Lublin 2000.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Der Anteil des deutschen Westens am Aufbau des Lubliner Landes*, „Die Westmark”, nr 10, 1942.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Der Novemberaufstand des Jahres 1830 in Warschau*, „Die Burg” 1942, R. 3, z. 2.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Deutsche Bürger Lublins in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, „Die Burg” 1941, R. 2, z. 3.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Deutsche in der Stadt Zamose 1774-1807*, „Archiv für Sippenforschung” 1941, R. 18.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Evangelisch-Lutherische Trauungen in Smolensk 1834 bis 1870*, „Archiv für Sippenforschung” 1942, R. 19.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Lublins evangelisches Deutschtum 1824*, „Archiv für Sippenforschung” 1943, R. 20.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Zwei Lubliner Großkaufleute um 1800*, [w:] *Deutsche Gestalter und Ordner des Ostens*, red. K. Lück, Leipzig 1942.
- Szczygieł R., *Lokacja miasta na prawie niemieckim i jego rozwój do końca XVI wieku*, [w:] R. Szczygieł, H. Gmiterek, P. Dymmel, *Lublin. Dzieje miasta*, t. 1, Lublin 2008.
- Wietschorke J., *Baedekers Generalouvernement. Raumrepräsentation und Geopolitik in einem Reisehandbuch aus dem Jahr 1943*, „Mittelweg 36: Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung” 2014, nr 23.
- Wietschorke J., *Neun Sterne für Warschau: Das Generalgouvernement im Baedeker*, „Österreichische Zeitschrift für Volkskunde” 2014, t. 68, nr 117.
- Winstone M., *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, tłum. T. Fiedorek, Poznań 2015.
- Wójcik K., *Die nationalsozialistischen Propagandatexte in Bezug auf den Distrikt Lublin (1939-1944)*, „Germanica Wratislaviensia” 2019, nr 144.
- Wójcik K., *Rola Niemieckiego Urzędu Archiwalnego (Archivamt) w narodowosocjalistycznej „Kulturarbeit” na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1939-1944*, [w:] *Karły na ramionach olbrzymów? Kultura niemieckiego obszaru językowego w dialogu z tradycją*, t. 2, red. J. Godlewicz-Adamiec, P. Kociumbas, E. Michta, Warszawa 2016.
- Wójcik K., *Studenteneinsatz na terenie dystryktu lubelskiego w latach 1942-1944*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2012, t. 13, nr 1-2.
- Wyszkowski M., *Przewodniki po Lublinie i ich autorzy w XIX i XX wieku*, [w:] *Lublin a książka*, t. 1, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004.
- Zyśko W., *Niemiecki Urząd Archiwalny (Archivamt) w Lublinie w latach 1939-1944 i jego nadzór na działalności Archiwum Państwowego*, „Archeion” 1975, t. 63.